



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 116 (17253)

2006 чылдың
СЕНТЯБРЬ 14,
четверг

Номерни парлагаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 14.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Кожуун байырлалында



Эрзин кожууннун тургустунган онзагай янзы-биле демдегел болур 65 чылы келгенде, сентябрь 9-10-да хамык чон, ол-бо черлерге болгулаан «хемчеглерни» көөр дээш, көжүп чоруп турган. Чыскаал дээрге чыскаала болгай, ооң бир онза кезээ — парад, шупту алды сумунун, улуг организацияларның төлээлери чыылган, байырлыг хурал база даштыгаа эрткен.

үнген аныяк ийи эрзинчи чүгле чуртташтарын эвес, аалчыларны база өөрткен. Ыйт-шимээн байырымныг, адыш часкаашкыны изигизиг. Аныяк начыннарга эрзинчилер акша-даа, хой-даа салып турдулар. Сурагжаан чылгычы Сергей Ынаалай ол ийи дуңмазы — Сүүр-оол Намчаа биле Херел Сагдыга муң-муң акшаны тудускан. Алдарлыг Аяс чоокта Тываның улуг байырлалына хоочуннар аразынга шүглүп үнген акызы ола Сергейниң холундан аът дынын туткан, шаалда сөстери база чараш болган: «Тывазын бүгү делегейге сурагжыдып чоруур Аяс Монгушка келир үеде тергиин чүгүрүк болур аныяк аътты белекке берип тур мен».

Дараазында хүн байырлал ыдыктыг Хайыракан баарынга уламчылаан. Шаанда аңаа ол чараш улуг дагны дагып, аът чарыжын, хүрешти эрттирип турган.

Чамдык кижилерниң тоолторулга кылдыр бодап чорааны алдарлыг Арзылаң Күдеректиң чырык адын сактып езулаан чараш хүреш болган. 64-ке чүгле 16 хардан ашпаан оолдар тудушкан, а аныяктар кандыг ийик, үр-даа тутчуп алгаш турбас шалыпкын, тывызык аргалар кылгаш, октакыптарлар. Маңаа база-ла ындыг

болду. Хүрештиң шаңналы чонар-даш кубокту шүүлген Айдыс Чигжит чаңгыс чер-чурттуглары — Байдагжыларны (Арзылаң Күдеректиң алыс сумузу ол болгай) өөртүп, чыылган чонга чайып көргүскен. Ийи тес-хемчи Сомамбайыр Ынаалай биле Шолбан Баткар — ооң соонда, а Кызылдан Алаш Хертек дөртке артакан.

Бешки черге дүшкен Мөрөн школазының тоску классчызы Олча Ижи чараш девип, онзагай аргаларны кылып турган, көрүкчүлөр ону чаптап, деткип турдулар. Ынчанганда «Межпромбанкының» төлээзи Евгений Осердцов он дөрт харлыг школачыга Тываның сенаторлары Людмила Нарусованың болгаш Сергей Пугачевтуң өмүнээзинден 90 муң рубльди шаңнал кылдыр тывысканы ужурулг болбайн. Эр хей, Олча, моон сонгаар ындыг олчаларың арбын-на болзун!

Байырлалдың төнчүзү база чыылганнарга өөрүшкүнү шаңнаан: лама-башкылар Хайыраканны дагаан.

Виктория ХОВАЛЫГ.
ЧУРУКТАРДА: байырлал үезинде.
В. Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.



Оон улаштыр спорт, культура көргүзүлгелери... Эр болгаш херэзжен командалар хол бөмбүүнге ойнап шыдаар бис дээрзин бот-боттарына бадыткаан.

Хүреш чокка тыва байырлал турар боор бе. Хамык улус Тываның Чаан мөгезин көрүп каашла, бо-даа билдингир-дир дишкелээн. Аяс Монгуш ындыг бүзүрелди бо удаа база салбаан, шүглүп үнгеш, 15 муң рубль шаңналын алган. А онза солун чүве чүл дизе, үжүрлөшкен болгаш үшкү черже



Салым-чаяанныгларга — шаңналдар

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының өөредилге адырының талазы-биле шаңнал акшаларын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында конкурс комиссиязының салым-чаяанныг аныяктарга болгаш өөренкичилерге 2006 чылда деткимче шаңнал акшаларны болгаш грантыларны тыпсырының дугайында протокол шийтирин ТР-ниң Чазааның хуралына эрткен неделяда чугалажып көргөн болгаш ону бадылаарының дугайында доктаалды хүлээп алган.

Ол езугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2006 чылда 30-30 муң рубль грантыларын Кызылдың №11 школазының он бирги классчызы Валентин Викторович Бариновка, ТР-ниң күрүне лицейинин он бирги классчылары Екатерина Сергеевна Афанасьевага, Сайзана Вадимовна Сүге-Маадырга, Ак-Довурак хоорайның №4 ортумак школазының он бирги классчызы Надежда Григорьевна Монгушка тывыскан. Бо уругларның шуптузун республиканың өөренкичилеринин «Келир үеже базым» деп 10-гу эртем-практиктиг конференциязының түннелдери-биле депшиткен.

Кызылдың №5 ортумак школазының он бирги классчызы Елена Александровна Ковалевага Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантызы 30 муң рубльди өөренкичилеринин республика олимпиадазына тиилелге дээш тывыскан.

Дараазында салым-чаяанныг 6 аныяк кижиге болгаш өөренкичиге Тыва Республиканың Чазааның

Даргазының тус-тузунда 10 муң рубль шаңнал акшаларын база тывыскан. «Эртем-техниктиг чогаадылга» деп шаңналга Ак-Довурак хоорайның №4 ортумак школазының өөренкичизи Юлия Андреевна Адыгаева төлептиг болган (республиканың өөренкичилеринин «Келир үеже базым» деп 10-гу эртем-практиктиг конференциязының түннели-биле депшиткен), «Уругларның болгаш аныяктарның хөй-ниити каттыжышкыннарының активчилеринин социал ужуру-дузалыг болгаш хөй-ниити ажил-чорудулгазы» деп шаңналга Кызылдың №14 ортумак школазының өөренкичизи Елена Евгеньевна Базан биле Улуг-Хем кожуунун Хайыракан ортумак школазының 10-гу классчызы Виталий Валерьевич Тондувай («XXI чүс чылдың лидерлери» республика конкурсуздан), «Спортчу чедишкыннер» деп шаңналга Моол Республиканың «Авырга» күш-култура-спорт университетинин студентизи Александр Валерьевич Хуурак болгаш ТКУ-нун студентизи Айдын Айбекович Ооржак (кайызы-даа сумо хүреш), «Уран чогаадылга» деп шаңналга республиканың хөгжүм-уран чүүл школазының өөренкичизи Буян Игоревич Сарыбаев («Уран чүүлдүн чөлээжи-2006» фестивалдың түннели-биле) төлептиг болган.

ТР-ниң Чазааның Даргазының тиилекчи салым-чаяанныг өөренкичилерге болгаш аныяк кижилерге шаңналдарын байырлыг байдалга тускай тыпсыр.

Бистиң корр.

ХАЖЫДЫЫШКЫННАР ЭВЭЭЖЭЭН

2006 чылдың май 4-тен август 24-ке чедир үеде Саң-хөө-бюджет хайгааралының федералдыг албаны 2005 чылда федералдыг бюджеттен алган саң-хөө дузаламчызын Тыва Республика бюджетинге канчаар күүсеткенин хынап көргөн.

Бюджет алыкчыларын хандыраарына база экономика адырларын деткиринге көрдүнген акша-төгерикти Тыва Республиканың бюджетинге күүсеткенин 27

ямыларга, ведомстволарга болгаш албан черлеринге хынаан.

Саң-хөө хажыдышкыннары ниитизи-биле 64385 муң деп тодарттырган, ол дээрге 2004 чылда илерээнинден (307171 муң р.) беш катап эвээш, ооң иштинде айыткан сорулгазына ажыглавайн барганы 10 катап эвээжээн, дүрүмчүткенинден ескээр ажыглааны 5 катап эвээжээн. Лимиттен ажыр акшаландырышкын 4 катап эвээш болган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың теле-радио дамчыдылга төвүнүн ажилдакчыларын шаңнаар дугайында

Республикага теле-радиодамчыдылгазының четкизин хөгжүдеринге салышкыны дээш база хөй чылдарда үре-түннелдиг ажилдааны дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел-бижии-биле

Цех ээлчээнин инженерин Александр Суван-оолович Адыг-Тюлюшту;

теле-радио дамчыдылга төвүнүн бухгалтерин Галина Ивановна Бражникованы;


телевидение ретрансляторларының цегинин начальниги Александр Александрович Курганскийни;

телевидение ретрансляторларының цегинин электрини монтеру Александр Михайлович Платовту;

ээлчег инженерин Эмир Шуур-оолович Саакпанны шаңнаар.


Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
2006 чылдың сентябрь 8
№ 138

ТР-ниң Улуг Журалының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар



Россияның Амыдырал партиясы
Василий Оюн
Тываның чаагай чорун мээң амыдыралымның сорулгазы


Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазынче №15 Таңды-Уула соңгулда округундан силерниң кандидадыңар — **Василий Оюн** (Халас парлаан).



Тыва Республиканың УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының Хөл (Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик) №10 соңгулда округундан депутатка кандидат **Сарыглар Виктор Чадаалайович**
«Республиканың даартагы хүнү, ооң келир үеде хөгжүлдөзү амгы соңгулдалардан, кымнарны депшидеринден хамааржыр.
Мен соңгуттуруп алзымза, соңгукчуларның бүзүрелин бадыткап, көдээниң байдалын көскүзү-биле экижидер программаны күүседип кириптер мен. Бодум көдээден болгаш оларның бергедээшкиннерин эки билер мен».
2006 чылдың октябрь 8-те соңгулдага шын шиллелени кылыңар! (Халас парлаан).

Хемчиктин №8 соңгулда округу
Таисья Болустаевна КУУЛАР
Кызылдың педагогика институтунун физика-математика факультетин чедишкенин дооскаш, хөй чылдарда өөредилге шугумунга ажылдааш, өөредилге херээн сайзырадыр херекке улуг үлүүн кириген.
1998 болгаш 2002 чылдарда ТР-ниң Улуг Журалының Хоойлужудулга палатазының депутатына соңгукташ, ийи удаа комитет даргазына ажылдаан. Эрте, өөредилге, культура, өг-бүлө болгаш аныктар политиказының талазы-биле комитет даргазынча сөөлгү чылдарда үрө-түнелдиге ажыл-чорудулгазын көргүскөн.
Ооң кол сорулгазы — ниитилелди каттыштырар, парламент биле Чазактын бир демниң ажылдаары дээш туржуп турар. (Халас парлаан).

Кызыл хоорайның №5 Автодорожный округу
Чодураа Михайловна Доржу
Тываның көдээ ажыл-агыйының эртем-шинчилел институтунун оралакчызы, биология эртемнеринин кандидаты.
Хүндүлүг соңгукчулар! Октябрь 8-те соңгулдаларга амгы үеде Тывада тургустунуп келген байдалды өскерттип болур таарымчалыг арга-шинектиг бис. Чагырга болгаш хоойлужудулга органның база янзы-бүрү партияларның аразында үскүлежишкенин, чөптүг эвес хөдөлишкенин моон ыңай хөөктүрбей чонунуң социал байдалдарын экижидер дээш демниң ажылдаар база чөптүг шийтирилери хүлээп ап шыдаптар байдалдарны тургузуп болур күш – политиктиг партияларга хамаарылга чок чаңгыс мандаттыг округтарның кандидаттары болур. Олар дээш үнүңерни берип тура, демократтыг үзел-бодалдарны, чаартылгаларны, чөптүг чорукту деткип турарыңар ол. (Халас парлаан).



Сүт-Хөлдүн №10 соңгулда округу
Инна Монгушевна Куулар
И.М.Куулар Суг-Аксынга өскөн. Школаларга математика башкылап, Кызыл хоорайның ажалга банкызынга болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге инспекторлап, бухгалтерлеп ажылдап турган. Тываның херээженнер эвилелиниң специализи.
Хүндүлүг соңгукчуларым!
Соңгукчуларымның социал камгалалы, ие-чаштын келир үези, ачы-дуза чедирилгези, экологтуг байдалды экижидери, национал төлөвилелдерни боттандыраары — программаның кол өзү болур. Хоозун аазаашкынар кылбас мен. Кандидатурамны деткип, үнүңерни бээринеңерни диледим!
(Халас парлаан).

Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттарының кичээнгейинге!
Халас болгаш төлөвилер үндешинге парладыр суртаал материалдарын редакцияга 2 хонук бурунгаар 14.00 шакка чедир эккээрин дыңнадып тур.

Тываның төптен ырак чурттакчылыг суурларының бирээзи — Кунгуртуга хары угда ийи объектини — Тере-Хөлдүн кожуун эмнелгезинин кезер болгаш божудулга салбырының чаа оран-савазын база ыяш болбаа-зырадыр цехти эрткен понедельникте ажылгалга кириген.
Эмнелге тудуун тус черниң тудугчулары тудуп эгелээн турган, а ажылдың кол кезээн ону ажылгалга киригизе чедир, «Ойна» алдын тывыжының ажылчыннары болгаш специалистери кылган. Тудуг ажылы кыска хуу-


Тыва Республиканың Улуг Журалының Төлээлекчилер палатазының депутаттарына кандидаттар

Шеминиң №67 соңгулда округу
Хонук-оол Доржуевич Монгуш
Дунмаларым, соңгукчулар!
Чыраа-Бажының Титов кудумчузунун чурттакчылары, Шык-Бажы ферманың сурагылы малчыннары, Шеми, Чыргакы сумуларының болгаш Элдиг-Хем суурнун хүндүлүг соңгукчулары!
Бо чылдың октябрь 8-те болур соңгулдада Улуг Журалдың Төлээлекчилер палатазының депутатына билдингир политик, ажил-агыйның шылгараңгай удуртукчузу болгаш экономика эртемнеринин кандидаты Хонук-оол Доржуевич Монгушту соңгуп алзыңарза, черле чактырыг турбас.
Ол аазаан аксын ээлээр, салган сорулгазынга албан чедер кижини. Мээң бо дилээмни силер бүгүде деткир боор дээрзинге улуу-биле бүзүрээр мен.
Силерниң кырган өгбөңөр, Тыва хамнарның назынында Президентизи болгаш төөгү эртемнеринин доктору Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
(Халас болгаш төлөвилер парлаан).


Кызыл хоорайның №36 Горная соңгулда округу
Николай Вячеславович Абаев
1949 чылда Тожунун Тоора-Хемге төрүттүнгөн. Ыраккы чөөн чүк күрүнө университетинин чөөн чурттар талазы-биле төөгү факультетин дооскан. Н. Абаев бодунун билин болгаш арга-дуржулгазын төрөөн Тывага, ооң чонунга бараан болдурар дээш Төлээлекчилер палатазынче депшиттирип турар.
(Халас парлаан).

Кызыл хоорайның №24 Учебный соңгулда округу
Светлана Михайловна Ощепкова
Хүндүлүг соңгукчулар! Тываның экономиказының хөгжүлдөзүн «Чаңгыс демниг Россия» партияның эгелээшкини-биле чуртта чоруттунуп турар «Өөредилге», «Кадыкшыл», «Көдээ ажыл-агый», «Чурттаар оран-сава» национал төлөвилелдер таварыштыр көрүп турар мен. Силерниң деткимчеңерге бүзүрөп артым.
(Халас парлаан).


Хайыраканның №116 соңгулда округу
Мариана Кызыл-ооловна СУРУНЧАП
Көдээде амыдыралдың социал-политиктиг хөгжүлдөзүн көдүрер дээш РФ-тин чорудуп турары «Көдээ ажыл-агый», «Өөредилге», «Кадыкшыл» национал төлөвилелдерни амыдыралга, ылангыя Ийи-Тал, Эжжиг, Хайыраканга боттандыраарына күжүм, билим кириер сорулгалыг мен.
(Халас парлаан).



Кызыл хоорайның №48 Юбилейный соңгулда округу
Эрес-оол Александрович Монгуш



Кызыл-Мажалыктын №58 төп соңгулда округу
Анатолий Васильевич Биче-оол



Кызыл хоорайның Октябрьский №20 соңгулда округу
Шолбан Ховалыгович Хопуя

КУНГУРТУГ СУУРДА ЧАА ТУДУГЛАР

саада кылдыганын-даа болза, оран-сава шынарлыг кылдыр туттунган. Кожуун чагыргазының төлээлери артельдин даргазы А.Неволинге болгаш Кызыл участогунун начальниги А. Бедаевке, мастер В.Магерге, участок начальниги С.Мосинге, тудугчулар болгаш ажылчыннар И.Лейзер, М.Монгуш, Ю.Монгуш, А.Сүге-Баатыр, А.Содунам, С.Салчак, Р.Байкара, С.Алтынцев оларга кожуун эмнелгезиниң 70 чылынга чаа тудуг дээш өөрүп четтиргенин илестирген.
Ажылгалга кириген ыяш болбаа-зырадыр цех амгы үениң пилорамазы, станоктар-биле дериттинген. Ооң акшаландырышыкынын федералдыг инвестиция программасы-биле чоруткан.
Ажылгалга кирген тудуглар байырлалына Кызылдан аалчылар-биле кады Ш.Д. Ооржак чораан.
Бистиң корр.

Өөредилге чылы эгелээни-биле УРУ АРЖААНЫН САГЫНМЫШААН...

Көңгүс бичии турумда-ла Бора-Тайгага авам, ачам, угбаларым Уруже аржааннап турганын сактыр-дыр мен. Ол аржаан ногаан эзим аргалыг, кайгамчык чараш тайга черде турар. Ынаар баарда баштай Ишкин бажынга чедир «УАЗ» машинага чедип алгаш, ооң соонда аъттыг 2 хонуп чорааш чедер.
Уру аржаанынга шаандан тура тыва чон кирип, кадыкшылын экижидип чораан. Ижинбаар, сөөк-даяк дээш, дыка хөй аарыгларга дузалаар. Чай санында 300-400 кижини Уру аржаанынче чөптүрээр ап турарын Шушенское камгалалдыг девискээрниң ажылдакчылары чугаалап турар. Маңаа хамаарыштыр аржааннап барган-на улус: «Кажан шагда Тываның девискээринге хамааржып турган бо чер Шушенское камгалалдыг черниң девискээринде апарган» — деп хомудуп чугаалажыр.
Бо чайын Уру аржаанынга Шушенское камгалалдыг девискээрниң эртемденнери база кээп, шинчилел ажылдарын чорудуп турган. Олар аржаанны долгандыр кезип көргөш, бокалганын кайгап ханмаан. Ханы эвес оңгарлар болгаш хорум аразынче аржаанчыларның шыгжап турган аш-чем хап-салары, бокут аңмең чазарлап каапкан, хатсалган база ону тардыр хадып каапкан болгаш аржаанның девискээри элээн хирлени берген турган. Ынчангаш ол үеде аржаанга дыштанып турган улус улуг суботник эртирерин дугуржуп турувуста, Хөр-Тайга ортумак школазындан башкызы Дойнур Чимит-оолович Монгуш-биле кады дыштанып келген өөренкичилер «бистер аштап каапталыңар» дишкеш, идеккейлиг чоруун көргүскөн. Ол дээрге Хөр-Тайганың онгу классчылары Ай-Херел Монгуш, Буян Монгуш, Шеңне Монгуш, Алена Монгуш, Ай-Суу Монгуш, Азияна Монгуш, Айгуля Монгуш, Алик Данов, Аяс Куулар, Шораана Сат, Алишер Содунам олар-дыр. Оларга чаа өөредилге чылы эгелээни-биле байыр чедирбишаан, эртем-билиг чедип алгаш, Тываның төлөпиг оолдар, кыстары болурун күзөдөм.
Хөр-Тайга школазының улуг класстарының бөлгүмү чылдыңна төрөөн чуртунун кайы-бир булуңунче экскурсиялап турарын уругларның солун чугааларындан билдим. Олар Уру аржаанынга келгеш хүнүнче-чоогунда турар черлерге үнүп, долгандыр турар дириг бойдушту өөренип, чурт-шинчилел ажылдарын кылып турганын кижини магадавас аргажок. Хөр-Тайга школазының удуртулгазы кижизидилге ажылын бедик денелге чорудуп, чүгө өөредилге үезинде эвес, чайгы дыштанылгаларда база уругларны хаара тудуп турары ол. Кижизидилге ажылы шак ыңдыг доктаамал болур ужурлуг-даа.
Аржааннар барык суур бүрүзүнүн девискээринде бар болгай. Хөр-тайгажыларның үлөгери өске школачыларга база ажыктыг болуру магат дээш мону бижидим.
Роза ОНДАР.
Кызыл хоорай.



БИСТИҢ УТТУУЧАЛЫВЫС

Кижиге эки чүвөгө дыка дүрген чаңчыга бээр. Амыдырал-чуртталгада эки чүве черле ындыг болур ышкаш кылдыр сагындырар, а багай чүве кижини хорадады бээр... Кижиге төрөлгөтениниң чаялгазы черле ындыг болур чүве ышкажыл.

Бистиң республикавыстың Чазааның сөөлгү он беш чылда чүнү кылганының дугайында бичии сайгарылга кылырын күззэн ийик мен. Чүнү кылып шыдаваанының дугайында хөй катап болгаш үргүлчү-ле чугаалап турар чүве-дир. «Каттышкан оппозиция» деп адаарывыс бөлүк ол дугайында бүгү-ле азыгларда алгырып турарлар-дыр, солуннар база ол дугайында бижий бээрлер-дир. Ам канчаар, шүгүмчүлө – сзэн четпестериниң чугаалап берип турар ажыктыг чүүл-дүр. Ындыг шүгүмчүлөдүн бары – бистиң республикавыста, шынап-ла, сөстүн, парлалганың хосталгазы деп чүве Тывада бардыр деп чүвени көргүзүп турар.

Ынчалза-даа мең амы-хууда борбак бажым-биле бодаарымга, республиканың болгаш Тываның чонунуң херек кырында эзулук чедип алган чедишикиннериниң дугайында кижилерниң уттуп эгелзэни чөптүг эвес факт болу бээр ышкаштыр. Чаңгыс-ла материалдыг эрге-ажыктар дээш чурттап чоруур кижилер чүгле хүнүн бодап чоруур келир үези чок кижилер апаар, ынчангаш оларның чиде бээриниң айыылы тургустуна бээр. Бодунуң культуразы чокта, төрзөн дылы чокта, ада-өгбелериниң чүдүлгези чокта чон боду чон бооп шыдавайн баар, ооңчон деп ады чиде бээр. Ол чон бодундан күштүг, шыырак чонга каттыжып, эсти бээр азы анаа-ла чайгаар боду чиде бээр.

Сөөлгү он беш чылдарда Тывага хүрээлерни катап туткан. Бистиң хуурактарывыс Бурятияны, Калмыкияны, Моолдун, Индияның хүрээлеринде өөренип турарлар. Сарыг шажын катап диргистинип, ооң чиде бергени эзулалдары катап тургустунуп турар. Бистиң хамнарывыс бүгү делегейде алдаржып турарлар, олар Тываның чонунга болгаш оон аажок ырактар турар өске-даа черлерде турар кижилерге дузаны көргүзүп турарлар. Чээрби чыл бурунгаар республика иштинге безин ЧАҢГЫС-ДАА хүрээ турбаан ышкажыгай! Чүдүлгелин

кижиге бодунуң чидиг айтырылганын шиитпирлеп алырда баар чери безин чок турган-на болгай. Аныяк ламалар чок турган, чүгле улуг назылыг кырган ламалар турду. Хамнарны бодаарга, кем-херек үүлгедикчилери дег, хам чүдүлгени бодаарга бистиң культуравыстың чугула кезээ эвес болуп турар дег, хам кижиге бүдүү чажыды-биле хамнаар албадалче кире берген, ындыг ужулга таварышкан турду. Кижилер арт-сын кырынга овааже даш салырындан безин коргар үелер турду, ынчан, ол үеде, хоорайга национал идик-хеп кедип алгаш кылаштары кем-херек үүлгеткени-биле демей турду. 1960 чылдар үезинде Тывага төрзөн дылын билбес кижилерниң бүдүн салгалы өзүп келген болдур ийин. Ол бүгү бооп турган, а бис ону шуут уттуп алган бис, ооң канчаар болуп турганын уттупкан бис...

Ол ындыг үе турган бе – ооң дугайында кым-бир кижиге чугаалап шыдаар бе! Россияның ниити девискээринге бүгү хүрээ-хииттерни хаап каапкан, Бурганга чүдүп, бүзүрээринге эки эвес хамаарылгалыг апарган турган. А ооң соонда 1990 чылдардан эгелеп бүгү чуртка езу-чаңчылдарны катап диргизип эгелзэн, чоннар боттарының дөстөрүн, төөгүзүн катап өөренип эгелзэннер.

Шын эвес, меге деп бодал тур чадавас силер. Совет үеде Россияга хоорай бүрүзүнге-ле оода чадаарда кандыг-бир хүрээ херек кырында ажылдап турган. Ажылдатпайн хаап каапкан хүрээлерни база анаа-ла үревейн – орта культура бажынарны, музейлер кылып турганнар... А биске турган хамык хүрээлерни ШУПТУ-ЗУН үрөп, бузуп каапкан бис. Ындыг-даа болза, 1990 чылдарда Тывага турган байдал-биле өске регионнарның байдалдарын деңнеп болур. Ханты-Манси автономнуң область дээрге аажок бай регион-дур. Ынчалза-даа хантыларның-даа, мансилерниң-даа ада-өгбелериниң чаңчылы болур кандыг-бир культураны херек кырында катап тургузары болдунмайн барган. Үе ыңайлаан тудум, олар боттарының дылын уттуру дам барган, а ада-өгбелериниң бурунгу чүдүлгезиниң дугайында

чүгле шал-бул билип турарлар. Барыын Сибирьниң үндезин чурттакчылары – сибирь татарларының дугайында база-ла шак-ла ынчаар чугаалап болур. Оларның саны 150 муң хире кижиге, ынчалза-даа олар үндезин чоннарның кандыг-даа эргелерин эдилевейн, төрзөн черинде хары кижилер дег чурттап чоруурлар. Ынчангаш борта, ындыг байдал тургустунуп келгенде, дыка хөй чүвөлөр ылап-ла тус черде эрге-чагыргадан, оларның патриотчу болганындан – төрзөн черинге болгаш төрзөн чонунуң культуразынга ынаандан дыка хамааржыр бооп турар.

Бистиң Тывавыс каян-даа бай-хөрөңгитен улустарны чурту бооп чорбаан. Кижиниң амыдырал-чуртталгазынга бай-шыдалдыг болуру кол чүүл кылдыр санаттынмайн чораан. Тыва чонунуң мерген езу-чаңчылдарын сагып, төлөпиг чурттаарын тыва кижиге болза эң-не кол чүүл-дүр деп санап чораан. Ынчалза-даа бир эвес яны-бүрү салгалдыг кижилериниң чуртталгазының деңнелдерин сайгарып, оларны деңнеп көөр болза, он чыл болгаш-ла кижилерниң чуртталгазы экижи оран-дыр деп чүве көскү апаар. Ынчан ол улустуң амыдыралга хамаарыштыр стандарттары азы деңней көөр чүүлдери өскерлип турар апаар. Олар боттарының амыдыралын бодунуң көргени американ киноларда майыктар-биле деңней бээрлер. Ам безин дыка хөй кожуннарда кижилер, ылаңгыя аныктар, сотулук телефоннарлыг бооп турар, арта ону анаа чүүл кылдыр хүлээп ап турар апарган бис. Республикада автомобильдерниң саны көвүдөп турар, байырлалдар үезинде найысылалга автомобильдер кудумчуга эртер аргажок кылдыр тырлы бээр апарган-дыр... А чер кырында амыдырал-чуртталгазы чыл санай-ла баксырап оран чоннар база дыка хөй-дүр, чижээлээрге – Бангладеш, Эфиопия... Оларны-биле бис боттарывысты чүгеле ийик деңневейн турар бис...

Кижини чүү чүве эң-не хөй дүвүредип дугайында ТР-ниң Чазаның хүлээп алган доктаалдары күүседире-биле ОШАЧКИ ажылдакчылары тодаргай хемчеглерни алганы-биле бо чылдың эрткен сес айларында оруктарга озал-ондак болуру 8 ажыг хуу кызырылган. Орук-транспорт озал-ондаандан 81 кижиге амы-тындындан чарылган, 236 кижиге яны-бүрү кемдээштинерни алган. Бо сан-чурагайлар эрткен чылдың ол үезинден 11,3 хуу эвээш. Ындыг-даа болза, орук-транспорт шимчээштинерин дүрүмүзүрээр, эзирек автомашина башкара чоруктар уламчылавышаан, ооң чылдагааны-биле

элзэн хөй чылдар иштинде «көдээ школарны улгаттырар» талазы-биле программа ажылдап турар деп чүвени Тывадан дыка эвээш кижилер билип турар. Улуг эвес чурттакчылыг черлерде школарны «орулгазы чок» дээш хаап турар. Суурда школа чок болза – бичии уругларны өөредире болдунмас. Ынчан суур сандарап, чиде бээр. Почтаны, ФАП-ты хаап кааптар, орукту септевейн баар, электри шугумунуң ток дамчыдар демир сывырындактарын кезип кааптар. Чижээлээрге, бистиң республикавыстан каш катап бай Омск областа чурттакчылыг элзэн хөй черлер шак ынчалдыр чок калдырган-дыр. Кижилер боттарының ада-өгбелериниң черинден көжүп чоруур ужулга таварышканнар.

Көдээ школарны хаар талазы-биле программаны тус черниң чазаа дуй идип каапкан турган хөй эвес регионнарны бирээзи болза Тыва болуп турар. Тывада школарны хагбайн турар, харын-даа чаа школарны, Мөңгүн-Тайга дзэн ышкаш чедери берге кожуннарда безин тудуп турар. Бистиң школарывысты хевээр арттырып алып, оларның хаарын болдурбас дээш Чазак Даргазы кандыг күженишикинни үндүрбээни деп чүвени дыка эвээш кижилер билир. Ийе, көдээге өөредилге, эртем-билиг чедип алып талазы-биле адырда чидиг айтырыллар бар, ынчалза-даа кол чүве ол эртем-билиг херек кырында чедип алдынып, школарны бар болуп турары чугула чүүл ол болур-дур!

Тывага улуг үлетпүр бүдүрүлгени сайзырадып, инвесторларны кириштирер херек деп дыка хөй улустар чугаалап турарлар-дыр... Ындыг-дыр че харын, ынчалза-даа тус черниң эрге-чагыргазы ынаар ындыг инвесторларны, ооң соонда чүү болурунун дугайында таптыг бодавайн кирипкен регионнарда байдалды сайгарып көрээли-чээр. Чижек кылдыр Сахалинни ап алылынар. Ортулуктун бүгү байлаа – нефть, газ болгаш хөмүр-даш даштыкы кижилерниң өңчүзү апарган. Ооң түңнелинде – чылыгының болгаш электроэнергияның өртзөн Тывада өртектерге деңнээрге, ийи катап аар болуп турар-дыр. Тус черниң чурттакчыларына ажылдаар ажыл ооң мурнунда-ла чок турганы дег, кылып ажыл чок хевээр артып калган. Нефть кылып бүдүрүлгелерде даштыкы улустар болгаш Россияны өске регионнарындан келген

кижилер ажылдап турарлар. Бойдустуң байлактарын черлик езу-биле казып ап турарындан бойдуска шын хамаарылга, бойдустуң камгалалы – экология үрелип турар. Элзэн каш чылдар бурунгаар муң-муң кижилер амы-тынындан чарылганнар, Нефтергорск деп бүдүн хоорай чиде берген – нефтини, айыыл чок чоруктуң чурумун хажыдып тургаш тып ап турган, ынчангаш бүдүн хоорай чер адаанга тыптып келген хос онгарларже ойлууп барып дүшкен. Чок, биске ындыг «инвесторларны» херээ чок. Республикага ажыктыг кылдыр ажылдаар бүзүрелдиг инвесторларны тып алыры ындыг-ла белен эвес. Ынчангаш Чазак далашпайн турар. Ийе, Тывада бар шупту байлакты бүгү-ле күзөлдиг кижилерге (а делегейде ындыг улустарны саны эвээш эвес) садыптары дыка чик амыр болур ийик. Ынчалза-даа бистиң ажы-төлүвүске чүү артарыт? Бир эвес сайзыралга хамаарыштыр шыңгы, бодамчылыг болурунун дугайында чугаалаар чүве болза, сайзырал дээрге дыка үр үе иштинде боттарың процес-тир. Далашкан херээ чок, «Далашкан күске сүтке дүшкен» деп үлегер чугаа бар болгай, чыртаан эдер дээш, далашкыш, согурартып алза канчаар ону.

Бо чазын тус черниң политиктериниң чамдыктарының аразына республиканың сайзыралының угланышыкынын хенертен дыка дүрген өскерттириниң дугайында чугаалап чоруп турган. Бис дээрге – бойдус-биле сырый холбаалыг чон-дур бис, ынчангаш бис билер бис – бистиң бүгү-ле хеделишикиннеривис бойдуста болуп турар болуушкуннарга илереп, көстүп келир. Херек кырында, шынап-ла, бүдүн чай дургузунда соксавайн келген үер Тывада чер эзелери килеңнеп турарын көргүзүп турган де. Ындыг уттуучал бооп болбас, адаларның езу-чаңчылдарын сагыыр херек деп чүвени бойдус биске сагындырып турганы ол-дур. Сактып келгенде эрткен үе дугайында олче хая көрүп каап, чүү болуп турганын сактып чоруур херек, чурттаарда амгы бо үеде чурттаар херек, боданырда келир үе дугайында бо-даар херек.

А.МОНГУШ.
(Халас парлаан).

Тыва Республиканың Чазаанда

БУРУУЛУГЛАРНЫ ХЕМЧЕГГЕ ОНААР

Тыва Республиканың Чазак хуралына 2006 чылдың эрткен сес айларында республиканың девискээринге кем-херек үүлгедикчилериниң байдалын сайгарып чугаалашкан. Бо талазы-биле ТР-ниң иштиги херектер сайыдының оралакчызы В.Э.Байкараның информациязын дыңнаан.

Тыва Республиканың девискээринге 2006 чылдың январь-август айларда 6978 кем-херек үүлгедикчилериниң бүртүктетинген, ол эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 2,7 хуу өзүлдиг болган. Аар болгаш эң аар кем-херек үүлгедикчилерини 11,7 хуу кызырылган, кижиниң амы-тынынга чедер чорук 16,8 хуу эвээжзэн. Ындыг-даа болза, Каа-Хем, Эрзин, Танды кожуннарда бо аар кем-херек үүлгедикчилерини өскөн. Мал, машина оорлаар, хулиганнаар, назы четпзэннерниң кем-херек үүлгедир чоруктары элзэн кызырылганын сайытын оралакчызы демдеглээн.

Ооң-биле чергелештир республиканың чурттакчылыг черлериниң кудумчуларында, хөй-ниити черлеринде корум-чурум

үрээр чоруктар нарын болуп артпышаан. Кудумчуларга корум-чурум үрээр 70 ажыг хуу өскөн. Иштиги херектер органнары экономика адырында 620 кем-херек үүлгедикчилерин илереткен, ол эрткен чылдың бо айларындан 8 хуу ажыг көвүдзэн.

Спирт холумактыг суук чүүлдерни хоойлу езугаар эвес садар чоруктар-биле демиселди күштелдирип тургаш, 30 тонна ажыг шынары багай арага аймаан хавырган, РФ-тин Кеземче хоойлузуның 238 чүүлү-биле 126 кеземче херзэн оттурган, 2005 чылдың бо үезинде ол чүгле 15 турган.

Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес сайгарар чоруктар-биле демиселди республиканың иштиги херектер ор-

ганнары күштелдирип турар. Бо чылдың эрткен сес айларында борта хамааржыр 510 кем-херек үүлгедикчилерин илереткен, бо дээрге эрткен чылдың бо айларындан 40 ажыг хуу хөй болуп турар, 174 кг 734 грамм наркотиктиг бүдүмелдерни хавырган.

Орук-транспорт озал-ондааның фактыларының дугайында ТР-ниң Чазаның хүлээп алган доктаалдарын күүседире-биле ОШАЧКИ ажылдакчылары тодаргай хемчеглерни алганы-биле бо чылдың эрткен сес айларында оруктарга озал-ондак болуру 8 ажыг хуу кызырылган. Орук-транспорт озал-ондаандан 81 кижиге амы-тындындан чарылган, 236 кижиге яны-бүрү кемдээштинерни алган. Бо сан-чурагайлар эрткен чылдың ол үезинден 11,3 хуу эвээш. Ындыг-даа болза, орук-транспорт шимчээштинерин дүрүмүзүрээр, эзирек автомашина башкара чоруктар уламчылавышаан, ооң чылдагааны-биле

озал-ондак болуп турарын хуралга айткан. ТР-ниң Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң удуртукчузу Б.С.Шырап хуралга санал бергеш, орукка болган озал-ондактың чылдагаанын, истелгезин, ханы анализин кылбайн, буруулуг кижилерге кем-херек онаавайн турарын шүгүмчүлээш, бо талазы-биле ажылды күштелдирерин чугаалаан. Ол ышкаш эзирек машина башкарып чоруур чолаачыларның саны көвүдзэн, оларны хынаар КАИ постлары колдуунда кайда-даа ажылдавайн турар, ынчангаш ОШАЧКИ-ниң ажыл-чорудулгазын экижидеринче, харысалгазын бедидеринче кичээгенин угландырган.

Чазак Даргазы бо саналды деткээш, сөөлгү чылдарда болган орук-транспорт озал-ондааның анализин кылгаш, ону чугаалашкаш, оон шыңгы түңнелди үндүрер даалганы берген. Оон аңгыда шынары багай арага аймаан чажырып садып турар «адрестер-биле» демиселди четпес чорудуп турарын ол айткан, иштиги херектер сайыдының оралакчызы ол дугайында чүнү-даа чугаалаваан, бо ажылды доктаамал чорударын чугулага көргөн.

Бистиң корр.



Парлаттынган чүүлдүн изи-биле

ТЫВА ЖУРНАЛИСТИКА МАМОНТ ДЕГ
ЧЕР КЫРЫНГА АРТПАЙН БААР

Саң-хөө сайыдының оралакчызы
ону чөпшээрээн бе?

Оппозицияның удавас хыы ханар – тыва дыл кырында солуннар чырыкче шуут үнмейн баарының кырында келген. Эрткен чылын кезек депутаттарның «угаанныг» шиитпири-биле республикада күрүнөден дузаламчы ап турган солуннарның эвээш-биче саң-хөөжүдүлгези үзүктелген. Бо чылын оларның солуннары чылча шавар дээн оралдажышкынарының «төлептиг салгакчызы» ТР-нің саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы Мария Нурсат апарган.

Иьет, Нурсат болгаш кезек депутаттарга тыва дылда солун-сеткүүлдүн херээ чок, тывалап номчуп-даа билбестер болгай аан. Ынчалза-даа оларның ажы-төлү бир шагда кандыг язы-сөөк кижилер мен, төрөөн дылымда кандыг чогаал, парлалга бар чоор деп айтырыгы салып кээр үе турар. «Херээ чок, хөй чарыгдалдыг боорга хаап каапкаш, тыва журналистерни тарады сывырылган бис» деп харылап диттигер силер бе, солуннар «боой тудукчулары»?

Көрээлиңер. Силерниң чаңгызыңарның айда ап турар шалыңыңар хире акшага редакцияның 6-7 ажылдакчызы ай дургундунда амыдыраар. Олар база силер-биле дөмей ажы-төлдүг, аштаар хырын-ныг, элей бээр эгинниг. Ола каш кошкулдан шалыңдан аңгыда аренда өртээ, янзы-бүрү фондуларже шилчидилгелер, үндүрүг-лөр, харылаа, чылыг, чырык дээш, оон-даа өске төлөлгелер кайы көвей. А

кол төлевир – солунну типографияга парлаанының хөлезини барык шупту акшаның улдунун (1/4 кезини) чарыгдар. Ынчангаш долу шалың чыл ажыр төлеттинмейн турар.

Эрткен чылгы дузаламчы акшаның үзүктелиншики биче редакцияларга ам-даа угдунмас согуг бооп артып турар. Чижээ, бөгүн аренда өртөөн өй-шаанда төлевейн, ууттунмас кылдыр чыып алганы дээш суд таварыштыр оларны төрөөн Парлалгавыс бажыңыңдан үндүр хөөглээр деп шиитпири хүлээп турар.

Янзы-бүрү фондулар, үндүрүг черлери база-ла боттарының хөөзүн ай санында салып кээрче, өрелер көвүдөп-ле бар чыдар. Өө тынып чадажып турувуста, саң-хөөжүлөр көрнүр хамаанчок, келир чылын ындызында-ла чедишпес дузаламчызын ам-даа кызырар деп кыжанып турар. Мындыг байдалда сайзырал, «сарыг солуннарга» төлептиг чижилге бодаар хамаанчок, канчап тын-

менди үнейн деп баш аары кандыг-даа эки бодалдарны хөмүрертип турар.

Бот-ажылдап ап болбайн аан. Ынчалза-даа эрткен чылдың өрелери дедир тырткаш турар. Реклама берикчилери үзүктел чок, хөй тиражтыг үнүп турар солуннарга сонургалдыг. Ооң кадында орус дыл кырында болган болза деп күзээр. Өрелерден адырылып алгаш, арыннарын көвүдеткеш, балдыры дыңзыг солунну кылып болурунун аргалары бар – тыва дылда солуннарга, ылаңгыя кожунарда, сонургал улуг. Хөй сангыг сарыг МИЧ-терге информация шөлүңгө төлептиг чижилгени тургузары база негеттинип келген. Ынчалза-даа тыва солуннарга боттарының бажын ажыр шураары берге – номчукчуларывыс сангыла кижилер, ооң кадында хоорай тывалары, та шыны, та мезизи, тывалап номчуп «билбес» болулаар. Маңаа бичии деткиптер туржук, Мария Нурсат деп агай доора чудук бооп, солуннар узуткакчызы болуксай берген.

Экономика хоойлузу-биле бодун хандырттынып шыдавас албан черин хаап кааптары шын харын. Ынчалза-даа солун-сеткүүл дээрге чонну медээ-биле хандыраар кол сорулгазындан аңгыда, тыва дылды чидирбес, ону улам ыңай

сайзырадырының аргазыдыр. Дылын чидирген чон чон болбас деп чүвени Россияның чидип бар чоруур биче буурай чоннарының чижээне көрүп болур. Тывалар харын-даа дылын арттырып ап шыдаан, чогаалы, парлалгасы бичелеп сайзырап турган, театрын, аас чогаалын кадагалап, делегей чоннарын кайгадып, магададып чоруур – театр, ыраажылар, самчылар бүгү-делеги шуулганнарындан бирги чергениң шаңналдарын эккеп, уруула тур. Мында боттарывыстың уран чүүлүвүстү сурталдап чоруур солуннарывыстың үлүү кончуг улуг. Тыва парлалмал сөл, солуннарга хүндүткел ам-даа күштүг болуп артыпшаан. Эрткен соңгулда кампаниязы бо байдалды база катап бадыткаан. Тыва дагаштыг болгаш Интернет хамаанчок телевидение безин чамдык хөй чурттакчыларлыг суурларже четпейн турар.

Бир эвес тыва дылда солуннары чидирип алзывысса, чоорту чогаал, улустуң аас чогаалы база-ла эстип калыр. Төрөөн дылын чидирген кижилер өске чоннар аразында эстип төңгөш, эгээринмес байлактыг чуртувусту-даа чуртувус деп шыдавас апаар бис. Көөрге-ле биче солун, а шынында мындыг кончук национал деңгелди даалганы чүктөп чоруур. Саң-хөөжүлөрниң бөгүн солуннарга бербейн «кадагалап» алган чес чоостары келир

үеде алдын-мөңгүн өртээ-биле безин эгиттинмес культуруг чидиргиге эккеп болурун база катап сагындырайн.

Бо редакцияларда ажылдап арткан кижилер мурнунга мөгөйип болур – амыдыралы чеже-даа берге бол, ынак ижин кагабайн, чонга чырыдышкын ажылын уламчылап чоруурлар. Алыр шалың мындыг ядамыктың деңгелинге артар чүве болза, ам ажылдап чоруур тыва журналистер – сөөлгү могикинар-дыр, мамонтулар ышкаш чоорту чер кырындан чиде бээр. Оларның дугайында тоолчургу чугаалар артып калыр. Эртемиң аныктар мындыг эвээш акша дээш ажылдаарын күзевес, бети диге шагдаалап чытканы дээр деп бодалдыг.

Саң-хөө ямызының талазындан кызып-кыйышкынга таварышкаш, солуннар дүшкүлөп кагза, «сарыг солуннар» Тываның информация делгеминге бажыбиле кылаштажып, меннир апаар. Ынчан бүгү талалыг боттуг медээ чокта Тываның чонун медээ «чуундузу»-биле чемгерер калчаа МИЧ-тер М. Нурсатка болгаш кезек депутаттарга тураскаал тургузуп бээр боор ийин оң.

Тыва солуннары мындыг чаржынчыг байдалга чедирип эккепген таварылганың чылдагааннары чүдө? Мен ол кижилерниң мелегей, мугулай чоруу деп шыдавас мен. Оон башка олар каая мындыг бедик

албан-дужаалдарга ажылдай аарларыл. Эмин эрттир политикажаан депутаттарының соңгаар деткиччи «акшалыг шоодайларының» чагыы бооп чадавас. Төрөөн дылын чидирип алган, культуразы сандараан чоннун байлак девискээрин келир үеде эжелеп алыры белен. Мөөң капиталга удур туржур берге херек.

Боттарывыстың национал онзагайывысты кадагалап арттырып алырының фронтунун дайынчыларының бирги одуруунда – тыва солуннар. Сайзыраңгай чурттаарда биче буурай чоннарның чүгле дылы, онзагайы читлезин дээш радио, солуннарынга хөй түнүг дузаламчы акшаны берип турар. Айыраң-шокар чоннарлыг делегейге чурттаары оларга өөрүшкү болганы ол-дур. Россияның удуртулгазы база ол чижекти эдерер учурлуг. Ынчалза-даа ооң кичээнгеи биске четпейн турар хевирлиг – Москва ырак болганы ол боор оң.

Саң-хөөжүлөр, депутаттар, бисти, тыва солуннар ажылдакчылары, эки сактып алыр болган-дыр силер. Сөөлүңде салгалдарыңарга чугаалап бээр силер: «Ындыг идейкей-ийлер чораан – кара хлеб чип чорза-даа боттарының ажылындан салдыммас. Дылымыс, чонувус деп чорааш мамонтулар дег эстип төндүлөр ийин, күжүрлөр».

Альберт ХОМУШКУ.
«Тываның аныктары»
солундан чара парлаан.

РЕДАКЦИЈАДАН: Авторнуң сөглээни сөзүңге чыңч немээр боор. Ол дугайында бистер, журналистер-даа, карачал чон-даа эрткен чылды элейтир, бо чылды борайтыр чугаалажып келдвис. Оон туржук республикада чыңч турар күрүнө солуннарының, журналдарының удуртукчулары ук солун-сеткүлдөргө күрүнө деткимчези болур акша-хөрөңгилерден 9,8 млн. рубльди депутаттар өжөөн харааш казып октаптарга, чоннун «задний проход» деп кыжырыры («Законотельная палата» – ЗП деп сөстөрүни казып номчааны ол) хоойлуудулга органының депутаттарынга, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинде Тывадан сенатор Л.Б. Нарусовага, ТР-нің прокуратуразынга кыйгырылганы кылганын сакты-дыр боор силер. Ооң түңнели кандыг болганын Тываның чону эки билер.

Ынчан бо улуг дарга-бошкаларывыска, хоойлу сагылгазын хайгаараар органга бижип турган чүлдеривис үстүңде номчаан чүлүңерниң авторунуң бодалдары-биле чүлдеш.

Редакторларның кыйгырынынга хүндүлүг агай Людмила Борисовна Нарусова «кижи дыңнап көрбөөн чүве-дир, дузалажырын кызыдар мен» деп хоозун аазаашкын берген дээр болчук. Бир талазында ооң туружун билеп болгу дег. Чүге диге ол Федерация Чөвүлелиниң кезигиниң ТР-нің Улуг Хуралындан депшиттирген болгай, ыңдыг болганда ооң депутаттар корпузу-биле месилдешкен ажыы чүч деп.

Хоойлуудулга палатазының депутаттары оларның адресинге кийрген кыйгырыны кулаан кызылкаш, ыттан эрттирип каан. Бодавыже, шыныг сөске удур сөглээр барымдаалар тылпааннар хире.

Республика прокуратуразының харызының будалчаа-ла хөлчок. Ынчалза-даа оон чаңгыс утканы билеп ап болур – «бодуңар шоруңар-дыр». Ооң тыва парлалганың удуртукчуларының кыйгы-

рынынга хамаарылгазын мындыг факт бадыткап турар. Кыйгырыны кийргенден бээр ийи ай ажа бергенде, ооң салым-чолу дээш ажаанзыраан «Шын» солуннуң кол редактору прокуратураже долгаарга, кыйгырының кайда-чүдөзи билдинмейн барган. Чүгле негелделиг долгаашкынарның соонда, та саазынар аразындан, та стол шыккан пөс адаандан чүве, мүн-не ол тыптып келген. Аңаа туугай харыны чаңгыс-ла хүн, каш-ла минута дургузунда «чогааткаш», «алыксаан чүлүңер бодур» дээн ышкаш, редакцияже кирип октапкан. Ола. Кандыг-даа хыналда, истелге, сайгарылга чоруттунмаан.

Тываның Чазаа чышке барган солуннарын канчап кадагалап арттырып алырын бодап, янзы-бүрү арга-хоргаларны ажыглап турда, ооң структурлуг бир адырының – Саң-хөө ямызының оралакчы сайыды М.К. Нурсаттың аажы-лалының чиктии сүргей болган. Ооң ыңдыг аажы-лалы чаңгыс хүнде, чаңгыс шакта хевирлеттинип келбээн. Шаандан тура-ла ооң тыва солуннарга хөңүч чогуун, тоомчага алыксавазын бистер эскерип келген бис. Бо удаада ооң «чоннуң айбыларының» талазын тыртыксаан аажы-чаңын тыва журналистиканың төлээлери тензэн депутаттары деткээни кылдыр хүлээп көргөн. Тыва дылда чыңч турар солуннары канчап тынменди арттырып алырының дугайында чугаалажып турган хуралдарга ооң «ыңча дыка тыва солуннарының херээ чүл? Чүгле ийи солунну арттырып алыр («Шын» биле «Тувинская правда» деп билзе чогуур), ол-ла-дыр» дээн сөс-домаа кулакка дыка-ла аңчыг дыңналган. Устүңде турар даргалар янзы-бүрү шиитпирилерни хүлээп ап турза-даа, ооң күчүлдөзи «анаа-ла Марияга» үскеш, оон ыңай шимчээшкин чок буруп туруптар. «Хаандан хаалгачы кончуг» деп чүве ол-дур ийин. Ажыы-биле чугаалаарга, биче солуннарының «тынын үзүп» каан кижилерниң бирээзи чогуу-на бо агайывыс-ла болгай.

Делегейде мөңгө чүве кайыны туурар – эриктер чирлип, даглар буступ, далайлар соглуп болур. Шаң ол ышкаш бир шагда бистиң чонувус кижилер төрөлгөтөнниң аразындан эстип-тайлы берзе хөңүч. Чүвени канчап билер. Ынчалза-даа ону далаштырган ажыы чүл. Барып-барып тывалар боттары-ла аан.

Демги тенек баштыг депутаттарывысты-даа, бо Нурзат агайы-даа чүс сөөктүң, кара баштыг тыва кадай-ла төрүп калды-ла ыйнаан. Баштайгы адаан сөзү «авайдан» эгелеп, шуугап, чүлчуруза-чулчуруза, тыва дылының ачызында чер-делегейни дескиндир оваарып, ооң ачызында медреселдик кижилер болуп, эртем-билиг чеди-ле алдылар-ла ыйнаан. Бир эвес тыва дылы турбаан болза, Бичелдей деп дээрги канчап-ла эртем доктору атты камгалап аар турган деп. Ооң эртем шинчилелдериниң темазы кайда-чүде Африкада суахили дыл-биле теес, а тыва дыл-биле холбашканна болгай. Ынчан кээрге үстүңде адаанывыс хайырааттылар тыва дылынга, ону төрүп каан тыва чонунга, тыва черинге өлгүжеге дээр сөгүрүп, хаваан хан-былча кылдыр тейлеп чоруур ужурулу улус-тур.

Уелиг чүве дөмей-ле чедип келир. Ээлчеглиг соңгулдалар чоокшулаан. Бир шагда тыва парлалгазын «боой тудуп» каан депутаттарывыс аж база арбан, суму кезип, авыястап, «чонумайлап», докпаңайнып, доозун доюлдурп чоруп турлар. Шаң мындыг ыядыр арын чок кижилерни бистиң чонувус «дүктүг арынның кижилер» дээр чүве ийин.

Че харын, «айбааңгы-даа ыңдыг-ла ыйнаан, аргазынга чоруур-ла ыйнаан», чонундан хоорлуп чоруй барган, оон чиирер кижилерни кедизинде барып төөгү шииткээр боор ийин оң. Аңаа хамаарыштыр тыва чон дыка-ла чиге чугаалаан – «бурулууду бурган эргиир, буга дажаан кестик эргиир». Бурганнарыңарны – тыва кижиниң чш орук дажы болур Тыва Чонуңарны, Тыва Дылыңарны, Тыва Чериңерни хүндүлөвезиңерни анаа-ла кээргээр-дир бис, мындаагылар дээргилер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың июнь 21-деги № 788 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың девискээринге алкоголь продукциязын үүрмектеп садарын лицензиялаарының Чурумунга өскерилгелер кириериниң дугайында

2006 чылдың сентябрь 5

№ 1047 Кызыл хоорай

Алкогольдуг продукцияны үүрмектеп садарын федералдыг хоойлужулгага дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың девискээринге алкоголь продукциязын үүрмектеп садарын лицензиялаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың июнь 21-деги № 788 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының хүлээлгезин күүседип турар С. БАРЫБИН.

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың сентябрь 25-теги № 1047 доктаалына капсырылган

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың июнь 21-деги № 788 «Тыва Республиканың девискээринге алкогольдуг продукцияны үүрмектеп садарын лицензиялаарының дугайында» доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың девискээринге алкогольдуг продукцияны үүрмектеп садарын лицензиялаарының Чурумунга кирип турар ӨСКЕРИЛГЕЛЕР

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың июнь 21-деги № 788 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың девискээринге алкогольдуг продукцияны үүрмектеп садарын лицензиялаарының Чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

а) 3.3 пунктуну дараазында эдилгелиг айтыр:

«3.3. Лицензияга айтыр чүүлдер:

лицензия ап турар органның ады;

организацияның долу болгаш (азы) кызырган ады база организас-эрге-хоойлу байдалы;

организацияның турар чери, лицензиялаар ажил-чорудулга боттандырып турар ооң бот-тускайлаң черлериниң турар черлери;

лицензияладып турар ажил-чорудулганың хевирин;

лицензияның күштүг болурунун хуусаазы, ооң номери база ону тывыскан хүнү.»;

б) 3.5 пунктуда «3 чыл хуусаалыг» дээн сөстөрни «5 чыл хуусаалыг» деп солуур;

в) 4.1 пунктуну мындыг эдилгелиг айтыр:

«4.1. Лицензия алыр деп турар кижини лицензия алыры-биле лицензиялаашкын органына дараазында чүүлдерни кириер:

а) лицензия тыпсырының дугайында билдиришкени кириер: аңаа юридиктиг черниң (организацияның) долу болгаш (азы) кызырган адын база ооң турар черин, лицензиялаар ажил-чорудулганы боттандырып турар бот-тускайлаң черлериниң турар черлерин, банкының адын болгаш банкыда санажылга счедунун дугаарын айтыр, организацияның кылып чорудар деп турары лицензиялаар ажил-чорудулганының хевирин, продукцияның хевирин, лицензияны кайы хире хуусаада алыр деп турарын айтыр;

тургузукчу документилерниң хоолгалары база организацияны – юридиктиг черни күрүнениң бүрүткээниниң дугайында документиниң хоолгазы (бир эвес документилерниң хоолгаларын нотариус бадыткаваан болза, документилерниң боттарын көргүзүр);

в) организацияны үндүрүг органынга учетка алганының дугайында документиниң хоолгазы;

г) лицензияны тывысканы дээш чыылданы төлээниниң дугайында документиниң хоолгазы;

д) үндүрүглер болгаш чыылдалар төлээриниң талазы-биле

организация өре чок дээрзиниң дугайында үндүрүг органының шынзылгасы;

е) тускай төлээлеттирген күрүне органның талазындан организацияның бүдүрүлгө болгаш склад черлериниң санитар-эпидемиология, өртке удур байдалы, экологтук нормаларга болгаш негелделерге дүжүп турарының дугайында түңнел;

Тыва Республиканың девискээринге алкоголь продукциязын лицензиялаарының Чурумунга («Тувинская правда» солунунуң № 80 (16262, «Шын» солунунуң 2006 чылдың № 79 дугаарларында ынчан парлаан турган) бо доктаалдың капсырылгасында айтыккан өскерилгелерни кириер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

ж) дараазында хемчээлдерлиг устав капиталы (устав фондузу) организацияда бар дээрзин бадыткап турар документ (хөй-ниити чөмөннигезиниң болгаш хереклекчилер кооперациязындан аңгыда):

алкогольдуг продукцияны көдээ суурларга үүрмектеп садарын боттандырып турар организацияларга – 50,0 муң рубльден эвээш эвес;

алкогольдуг продукцияны муниципалдыг районнарның административтиг төптеринге үүрмектеп садарын боттандырып турар организацияларга – 500,0 муң рубльден эвээш эвес;

алкогольдуг продукцияны хоорай черлерге болгаш Ак-Довурак хоорайның хоорай округунга үүрмектеп садарын боттандырып турар организацияларга – 500,0 муң рубльден эвээш эвес.;

Кызыл хоорайның хоорай округунга – 900,0 муң рубльден эвээш эвес болур.;

г) 4.4 пунктуда «бүрүткээри» деп сөстү «алыры» деп сөс-биле солуур;

д) 4.6 пунктуда «структурлуг тускайлаң кезектерлиг болза, лицензия хоолгаларын тыпсырын» деп сөстөрни «Бот-тускайлаң структура кезектеринге лицензияларның хоолгаларын баш удур төлээн соонда, лицензиялаар органга ону төлээнин бадыткап турар документини эккелгенде тыпсыр» деп сөстөр-биле солуур;

е) 4.7 пунктуда «3 чыл чедир» дээн сөстөрни «5 чылдан хөй эвес» деп сөстөр-биле солуур;

ж) 6.1 пунктуда:

- бирги абзацты дараазында эдилгелиг кылдыр кылыр:

«Этил спиртин, алкогольдуг болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүреринге болгаш саарына тывыскан лицензияның күштүг болурун лицензиялаар органның шиитпири-биле федералдыг хоойлужулганы сагырынга контроль-харагалалды чорудуп турар органның кирип келген материалдарын барымдаалап, а ол ышкаш лицензиялаар органның бодунуң эгелээшкини-биле бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хире-шаан барымдаалап түр соксадып болур, ол мындыг таварылгалар болур.;

- бешки, чедиги, сески, тоску абзацтарны болгаш он бешки абзацтын бирги домаан уштур;

з) 8.3. пунктуну уштур;

и) «Алкогольдуг продукцияны үүрмектеп садарын кызыгаарлаары» деп IX бөлүккө дараазында 9.4 пунктуну немээр:

«9.4. «Белен продукцияда этилдиг спирт 15 хуудан хөй болуп турар болза, ындыг алкогольдуг продукцияны үүрмектеп садарын Тыва Республиканың девискээринге чогуур лицензиялыг организациялар 10.00-дан 23.00 шак чедир хүн бүрү боттандырган туруп болур.»

Тыва Республиканың Чазаның чамдык доктаалдарын күжүн чидирген деп санаарының дугайында

Кызыл, 2006 чылдың сентябрь 5, №1049

Тыва Республиканың Чазаның дарын күжүн чидирген деп санаар. ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА: 2. Бо доктаалды «Шын» болгаш

1. Кошкан капсырылгага дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның чамдык доктаал- «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.БАРЫБИН.

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың сентябрь 5-те №1049 доктаалына капсырылган

Тыва Республиканың Чазаның күжүн чидирген деп санаткан доктаалдарының ДАҢЗЫЗЫ

№ п/п	Доктаалдың дугаары	Хүлээп алган хүнү	Доктаалдың ады
1996 чыл			
1	475	Октябрь 18	Тыва Республиканың Чазаның 1995 чылдың июль 10-да №337 «Тыва Республиканың девискээринге ажил-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаарының дугайында» болгаш 1996 чылдың июнь 20-де № 289 «Тыва Республиканың Чазаның 1995 чылдың июль 10-да №337 «Тыва Республиканың девискээринге ажил-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаарының дугайында» доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириериниң дугайында»
1999 чыл			
2	967	Ноябрь 3	Тыва Республиканың Көдээ ажил-агыл болгаш аш-чем яамызының Аш-чем, болбаазырадылга үлетпүрүнүн болгаш аш-чем рыноктарының талазы-биле департаментиниң дугайында
2000 чыл			
3	1294	Декабрь 27	Фармацевтика ажил-чорудулганының талазы-биле Тыва Республиканың комитединиң дугайында
4	1099	Ноябрь 3	Тыва Республиканың Чазаның 2000 чылдың сентябрь 8-те №941 «Тыва Республиканың Ветеринария департаментинин тургузарының дугайында» доктаалына немелде болгаш өскерилге кириериниң дугайында
2001 чыл			
5	258	Март 6	Тыва Республиканың Чазаның 2000 чылдың октябрь 5-те №1022 «Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзиниң дугайында» доктаалына өскерилгелер кириериниң дугайында
6	299	Март 15	Кара-Ос участогунда элезинелчек алдының геологтук шинчилелдинге болгаш тывыжынга чер иштиниң ажылгалына эрге алыр конкурстун түңнелдерин үндүрериниң дугайында
7	508	Апрель 28	Тыва Республиканың Чазаның 2000 чылдың март 14-те № 231 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижилериниң болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының, а ол ышкаш күрүне албан-дужаалдарына хамаарышпайн турар албан-дужаалдарны ээлеп турар кижилерниң күш-ажылын төлээр фондуну күрүне органның тургузарының чурумунун дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириериниң дугайында»
8	732	Июнь 5	Тыва Республиканың чонну ажилга хаара тударынга деткимче көргүзериниң координация комитединиң болгаш Чонну ажилга хаара тударының федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле департаментиниң коллегиязының составының дугайында
9	954	Июль 24	2001 чылдың I кварталының дургузунда ниитизи-биле Тыва Республиканың талазы-биле чурттакчы чоннуң бир кижизинге онааштыр база чурттакчы чоннуң кол социал-демографтыг бөлүктөрүнге амыдырап-чурттаарының эң адаккы хемчээлин тургузарының дугайында
10	1155	Сентябрь 4	Тыва Республиканың Чазаның 2001 чылдың март 26-да №319 «Тыва Республиканың тудуг индустриязының бүдүрүлгө албан черлеринге тудуг материалдарының бүдүрүлгезин организастаарының талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалына өскерилге кириериниң дугайында
11	1198	Сентябрь 17	Тыва Республиканың көдээ черлеринге дээди эртемниг специалистерни тускай сорулгалыг керээ-биле белекээриниң дугайында Дүрүмге өскерилгелер болгаш немелделер кириериниң дугайында
2002 чыл			
12	23	Январь 15	Тыва Республиканың чаа Күрүне сүлдезиниң эң эки төлөвилелдинге конкурсту эрттирериниң дугайында Дүрүмге өскерилгелер кириериниң дугайында
13	342	Июнь 5	2002 чылда Тыва Республиканың девискээринге Бүгү-россияның чон чизезиниң эрттирилгезин организастаарының дугайында
14	544	Август 13	Тыва Республиканың Чазаның 2000 чылдың март 14-те № 231 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлеп турар кижилериниң болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының, а ол ышкаш күрүне албан-дужаалдарына хамаарышпайн турар албан-дужаалдарны ээлеп турар кижилерниң күш-ажылын төлээр фондуну күрүне органның тургузарының чурумунун дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириериниң дугайында»

№ п/п	Доктаалдың дугаары	Хүлээп алган хүнү	Доктаалдың ады
15	647	Сентябрь 3	Алкоголь продукциязынга күрүне монополиязын хандырынын талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне комитетинин Дүрүмүн болгаш ооң структуразын бадылаарының дугайында
16	968	Декабрь 17	Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың сентябрь 16-да №688 «Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызының дугайында Дүрүмнү база ооң структуразын бадылаарының дугайында» доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында
17	977	Декабрь 21	Эми хемниң ортаагы болгаш үстүкү агымының бассейнинде элезиннелчек алдыңның геологтук шинчилелин, шинчилээшкинин болгаш тывыжын чорудар сорулга-биле чер иштин ажыглаарының эргезин алырынга аукционну эрттиреринин дугайында
2003 чыл			
18	721	Январь 8	«Тыва» алдын тывыш артелинин Кара-Хем болгаш Соруттук хемнерде мөөң чыдымнарда чер иштинин участоктарын ажыглаар эргезин хуусаа бетинде соксадырының дугайында
19	82	Февраль 11	Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың сентябрь 8-те №941 «Тыва Республиканың Ветеринария департаментинин тургузарының дугайында» доктаалыга өскерилге кириеринин дугайында
20	156	Март 26	Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың октябрь 5-те №1022 «Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелиг төлээзинин дугайында» доктаалын күжүн чидирген деп санаарының дугайында
21	148	Март 26	1976-1985 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны 2003 чылдың апрель-июньда шериг албанынче келдиртиринин дугайында
22	199	Апрель 9	Тыва Республиканың Үлетпүр яамызының дугайында Дүрүмге немелделер кириеринин дугайында
23	307	Май 21	Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер кириеринин дугайында

№ п/п	Доктаалдың дугаары	Хүлээп алган хүнү	Доктаалдың ады
24	520	Июль 30	Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызының дугайында Дүрүмге немелде болгаш өскерилгелер кириеринин дугайында
25	793	Ноябрь 12	Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың сентябрь 10-да №684 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге албан черлери яамызының дугайында Дүрүмге өскерилге кириеринин дугайында
26	856	Декабрь 3	Тыва Республиканың Экономика яамызының дугайында Дүрүмге өскерилге кириеринин дугайында
27	916	Декабрь 24	Тыва Республиканың Инновация, инвестиция болгаш Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле яамызының дугайында Дүрүмге өскерилге кириеринин дугайында
2004 чыл			
28	159	Февраль 6	Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарында немелделер болгаш өскерилгелер кириеринин база күш чок деп санаарының дугайында
29	512	Июнь 2	Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың апрель 1-де №332 «Тыва Республикада кызыгаар зоназының дугайында» доктаалыга өскерилге кириеринин дугайында
2005 чыл			
30	878	Июль 27	Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың октябрь 2-де №710 «Тыва Республиканың девискээринге акциз складтарын тургузарына чөлшээрелдеринин Чурумун болгаш оларны тыпсырының негелделерин база Тыва Республиканың талазы-биле регионалдыг тускай маркаларны кылырының, саддып алырының болгаш оларның өртектеринин Чурумун бадылаарының дугайында» доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында
2006 чыл			
31	538	Апрель 27	2006 чылдың I кварталының тургузунда ниитизи-биле Тыва Республиканың талазы-биле чурттакчы чоннун бир кижизинге онааштыр база чурттакчы чоннун кол социал-демографтыг бөлүктөргө амыдырап-чурттаарының эң адаккы хемчээлин тургузарының дугайында

«СТАТИСТИКАНЫҢ УЖУРУН БИЛБЕС»

Росстаттын удуртукчузу Владимир СОКОЛИН «Финансы» солуннун редакциязынга болган чугаа үезинде «Бистиң сайгарлыкчыларымыс статистика деп чүвениң ужурун билбестер» дээн. А бизнес статистикадан эгелээр ужурлуг.

— 1996 чылда Делегейнин валюта фондузу Россияның кол макроэкономиктиг көргүзүлгери делегей стандарттарына дүгжүп турар деп санаан. Өртек статистиказының талазы-биле – ол делегейде эң экизи, ынчалза-даа – эне аар өртектег болуп турар дээн. Нефть продуктуларының саарылгазы база оларның өртектери бисте неделя санында парлаттынар, өске черлерде айда чаңгыс удаа. Каш-ла кижини ажыглазын дээш, хөй миллионнарны чарып турар-дыр бис.

Национал саннар системазы 2008 чылда чаарттынар, ол санаашкын-биле алырга, ишти киини продуктуң хемчээли биске дыка өзер.

Миграция статистикасында делегей стандарты чок. Чурт бүрүндө бодунуң хоойлужулгазы бар. Чоорту ындыг статистикаларны делегейге дөмейлештирери-биле эде көөр апаар боор.

— **Россия хамаатыларының амыдыралының деңгелин статистика кайы хире шын көргүзүп тура-рыл?**

— Чурт бүрүзү ону аңгы санап турар. Чижээ, Францияда болгаш Канадада ышкаш санаар болзусса, ооң деңгелин улам чавыздыр бис. 20 миллион хамааты-выс яды деңгелден куду амыдыралдыг деп турар бис.

— **Россияның бизнесте статистиканы кайы хире хергелеп турар ирги?**

— Ажы-биле чугаалаарга, бистиң бизнесте статистиканы тоовас чыгы, Кыдаттан мүн дээр, а Европа, Америка-биле деңежи шаг чок. Бизнестен чагы-

лар бирээ-ийи дээр-ле четчир. Бистиң школачыларымыс база бир янзы: бир олимпиададан илерээни болза, оларны албадап өөредип каан чүүлдерге аажоктар, а ол билгилерни канчаар ажыглаарын айтыраарга куруг чыгы.

Бистиң сайгарлыкчыларымыс статистика деп чүвениң ужур-утказын билбестер. Голландияга көрдүм: ийи аныяк оол спорт идик-хеви садар магазин ажыдар дээш, бизнес-план кылып алгаш, банкыга чеде берген. Менеджер каяа турар садыг чүвел, кымнар оон садыглаарыл деп айтырган. Демгилер ол черни айтып берген. Менеджер Голландияга болган чизениң түңнелдерин компьютерден көргеш, аныяктарга херек бараан дидиңер, а ол черинерде чурттакчыларның ортумак назыны 57 хардыр эвеспе, силериниң ол барааныңар анаа чыдып бээр-ле болгай, аныяктар хевин албастар-ла ыйнаан. Ынчан демги аныяк бизнесменнер өске черлерге барып, ажыктыг аргаларны дилеп чоруп кааннар.

— **Үндүрүлгелер төлээринден оспагырап, дезер таварылгалар бисте хөй болгай, статистикага ол кандыг-бир хамаарылгалыг бе?**

— Статистика медээлерин чүгле статистикага ажыглаар ужурлуг, суд херзэнге-даа, үндүрүлгелер чедир төлеттиринге-даа эвес. Оон аңгыда бүдүрүлгениң ишти херектери база биске хамаанчок. Бир эвес бистиң фермерлеривис, хууда дузалап ажыл-агыйлар эки ажылдаар чүве болза (ам болза, чижээ, кедээ ажыл-агыйның продукциязының

барык 60 хуузун олар бүдүрүп тур ышкажыл), чоорту ол эвээжеп, үүрмектелип каар, чүгле улуг ажыл-агыйлар, амгы колхоз-совхоз-даа үндезининге артар.

Демография шинчилелдерин чорутпайн турарымыс четпес. Үш обласка социал-демократтыг шинчилел чоруткаш, пат-ла кайгап каан бис. Чижээ, ийги уругну божаны дээш материалдыг деткимче кол эвес болуп турар болду. Бирги черде – чурттаар оран-сава. Ийги черде – оң ажылга артары, албан-дужаалын чавызатпазы. Чүгле ооң соонда – материалдыг немелделер кирип турар болган. Биске херек медээ-дир ол. Уруглар дээш акшаны көвүдедири чугула: чуртта акша бар-дыр.

Демография айтырымы кайда-даа туруп турар. Россияга күш болза келир чылдан эгелээш, суш-ажыл кылыр кижилериниң саны миллион чедир кызырлыр чыгыдыр. Бистиң өске черлерде чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларымысты эгидип алырының айтырымы чыл санында-ла кончуг чугула болуп бар чыдар.

Чүү-кандыг-даа болуп турар чүве болза, Прибалтикага безин орус чурттакчы чон херек, таптыг көөрге, ынаар чоруп турарларның саны биске кээп турарындан хөй болдур эвеспе. Чүге ындыгыл дээрге, ында амыдырал деңгели бистинден ийи катап бедик. Ооң кадында ында амыдырап-чурттаар назы-хар дыка бедээ.

Кысказы-биле чугаалаар болза, статистика талазы-биле шитпирлээр ужурлуг айтырыглар бүгү күрүнең херээ болуп турар, бо талазы-биле мурнап турар чурттарның деңгелинче чоошулаарымыска – боттарымыска-ла эки болур.

Анна КИМ-биле беседадан.

? Айтырыңар, харыылап берээл

КАЙЫЗЫНГА-ДАА ХАМААРЫШПАС БИС БЕ?

Бис Чөөн-Хемчик кожууннун уруглар албан черлеринин эмчи сестраларының ажыл-албанының дугайында кысказы-биле бижип олур бис. Ажылымыс чымыштыг берге, уруглар садында бүгү талазы-биле харысалгалыг болуп ажылдап чоруур бис. Ажылдап келген чылдарымыс чаңгыс-даа дузаламчы ап көрбээн бис.

Эмчи хыналдазы (медосмотр) эрпит база сертификат дужаап, өөрени бээрге садикте ажылдап турар эмчи сестралары долузубиле төлээр, а кадык камгала-лында эмчи сестралары эвээшти төлеп турар. Чүге ындыгыл деп айтырып кээрге, силер өөредилге адырында силер дээр боор-дур.

Өөредилге адырындан дузаламчы хөмүр-даш талонун база ном акшазын бистерге бербес, силер эмчилерге хамааржыр силер дээр-дир. Садик эмчилеринге санэпидхайгаарал, ФАП, өөредилге, чагырга дээш, кайы-даа таладан хыналдалар келир.

Уруглар кадык-шыырак өссүн дээш «Кадыкшыл» программазын тургузуп, аарыглардан оларны баш бурунгаар камгалап, аарырын болдурбазы-биле янзы-бүрү ажылдарны чорудуп турар бис. План езууга хар-назынының аайы-биле таварылгаларга уругларны белеткел, тарышкын кылып, оларның ниити кадыкшыл байдалын бөлүктөр аайы-биле

Редакциядан: чагааны харыылап бээр-биле Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыды Петр Александрович Морозовтан дилээн бис. Петр Александровичниң чугаалааны-биле алырга, уруглар садтарының эмчилери өөредилге системазына хамааржыр, ындыг болганда, оларга база башкыларга дег хөмүр, ыяш-даш талазы-биле дузаламчыны көргүзөр, литература дээш акшаны бээр ужурлуг.

Кожууннарда уруглар садтары тус-тус кожуун чагыргаларына хамааржыр болганда, уруглар садтарында эмчи сестраларына бо цугу дузаламчы, чигелдени кожууннун чагыргазы, өөредилге килдизи чедирер-дир.

хайгаарап турар болгай бис. Өөредилге аайы-биле башкылар дег дөмей кичээлдерге олуржуп, сайгарып, уругларның шын олурарын, үе-шагынын дүгжүрүн, дадыгышкын ажылдарын, агаарлашкыннарны чорудуп, оон-даа өске ажылдарга киржип турар бис.

Уругларга, садиктин ажылдакчыларына, ада-иелерге арыг-силлиг болурунун бөдүүн дүрүмнеринден эгелээш, аарыглардан камгалаңында мага-бодун канчаар дадыктыраарын дээш, оон-даа өске чүүлдерге хамаарышкан кичээлдерни, беседаларны, «Кадыкшыл» неделяларын башкылар-биле денге чорудуп келген бис.

Шупту бо кылып келген ажылымысты саазын кырынга херечилээр бис. Сөөлгү үеде байдал улам нарыыдап, бүгү документацияны компьютерге парлаар апарганын билер болгай бис, компьютер чогундан ону парладып алырда база-ла акша-көпеекке үзер. Ындында-ла амыдыралга чедишпес бичини шалыңысты чарып тургаш кылыр апаар. Суур черлерде ажыл көңгүс ховар боор. Бистиң уруглар албан черлеринин эмчи сестралары эмчи-даа, башкы-даа эвес, агаарда астына берген турар, бистиң салымчыыты кайы дарга канчаар шиитпирлеп бээр чүве ирги?

ҮЖЕН ЧЫП БАРААН БОЛГАН

Солун болгаш көдээ бижикчи

Чоокта чаа «Шын» солунун редакциясы үжен чыл дургузунда доктаамал харылзажып келген автору, солунун штаттан дашкаар корреспонденти Чимис Күжүгетовна Адыг-оолдун 60 харлааны-биле байыр чедирип, ону чалаан, коллектив кижигүнери хоочун бижикчи-биле ужурашкан. Солунда чүгле журналистер эвес, а полиграфистер болгаш өске-даа ажилдакчылар бар болгай, ынчангаш адын аажок таныыр-даа болза, арнын чаа көрүп турар кижилери бар болганда, айтырыгларны салып, ижин кара чок чугаалашкан.

— Менде онза-солун чүве-даа чок, бөдүүн библиотекарь мен. «Шын» солун-биле үжен чыл харылзаалыг ажилдап чор мен. Өм ээзи Семис-оол Хертекович бүгү назынган партия-совет ажилдарына ажилдап, башкылап келген кизи. Журналистика-биле харылзааны ол доктаамал деткип келген болгаш мынча чылда бижикчи болуп чоруур бо. Улуг оглуvs Артур Адыг-оол Тээлиде уран чүүл школазының директору, ийн дугаар оглуvs Альберт Адыг-оол Тээлиде спорт школазының тренери, оглуvs Алдын-Сай шеригден чаа халажып келген, уруvus Ажыкмаа — даараныкчы.

Кожуунун Төп библиотеканың коллективинин ачызында, оң директору Раиса Шамаковна болгаш өске-даа коллегаларым уругларның ачызында, оларның деткимчези-биле ажилымны-даа кылып, журналисти ажил-херекке-даа үлүм кадык чоруур бо-дур. Кызылга хурал-суглаа, семинар-өөредилге, чүү-даа болурга, коллективим, удуртукчуларым мээң бижикчи ажилымны билир болгаш, ажилдан хостап, Кызыл чедип, ол хемчеглерге киришкеш кээйн дээр дилээнни, күүседип, чепшээрел келген. Ол дээр өөрүп четтиргенимни илередип чор мен.

Библиотекарь кизи солун-сеткүүл чок, ооң-биле харылзаа чок олуруп шыдавас. Кижилернин культурлуг амыдыралын, кижизилдерин чедип алыр хүлээлгелиг библиотекарь кизи амыдыралдың бүгү-ле болушкуннарындан чыда кагбас ужурулуг. Ынчангаш радио, телевидение, солун-сеткүүл-биле аныамдан-на харылзаалыг чоруур ужурум ында.

«Шын» солунга бүгү назыным-да өөрүп четтиргенимни илередип

чоруур мен. Эге баштайгы чылдарда арга-дуржулга чок кизи чүү-хөө шорбарлап чорударымга, ону эдип чазап, утка-шынарлыг кылдыр аайлап үндүрүп берип турганы мени улам хей-аът кирип турганы чугаажок. Ылаңгыя хоочун журналист, мээң башкым Таан-оол Попанашович Хертекек школага-даа, журналистиканың ажилына-даа өөрлеткен ачы-буяны дээр, сеткилим ханызындан өөрүп чоруур мен — деп, Чимис Күжүгетовна чугаалады.

Ол-ла хурал-ужуражылгага Сүт-Хөл кожуундан хоочун бижикчигис, бистин штаттан дашкаар корреспондентигис Бораш Ондар база олуршкан. Ынчангаш хоочун бижикчилер арга-дуржулга солчуп, арыннарын көрүп, таныжып, «Шын» солунун коллективин-биле ажыктыг чугааны кылган.

— Чимис Адыг-оолду, шынап-ла, шагдан бээр солун арнындан номчуп келген мен. Ам бир дугаар көрүп орарым бо. Көдээ бижикчилернин ажилы амыр эвес дээрзин бодумнуң амыдыралымдан билир мен. Солун арнынга хөй чүве бижиир дээр көрбес улус-даа турар, ылаңгыя шүгүмчүлелге дыка хөңнү чок. Ужуру болза шүгүмчүлел дээрге, ажыктыг чүве ышкажыл, амыдыралдың четпестерин чайладып алырывыска боттарывыска-ла эки болгай. Ынчалза-даа чамдык улус ол дээр мырыңай ала кара-биле көрбестей бээр-даа болур-дур. Өөрүп четтиргеним илередип чоруур-даа улус эвээр эвес. Солун-биле харылзажып, аңаа доктаамал бижип, ону доктаамал номчуп чаңчыгып калган кизи ол чокта хоржок. Ынчангаш езулуг сагыш-сеткилинден солун ажилына бердинген улус ону кажан-даа кагбас. Боттарыңар билер-ле болгай силер, чамдык

улус кезек үеде бижип чорааш, оон дораан кааптар. Чимис Күжүгетовнаның өөнүң ээзи, коллективни ону деткип чорууру ол кончуг эки-дир.

Бөгүн бистерни көдээ бижикчилер-биле ужуражып, ажил-амыдыралывысты сонуургап турары дээр, «Шын» солунун коллективинге улуг өөрүшкүвүстү илередир-дир мен — деп, Бораш Серенмаевич чугаалады.

«Шын» солунун кол редактору Артур Хертек 60 харлаан юбилейи-биле Чимис Күжүгетовнага байыр чедирип, суй белекти сөөнеди. — Хүндүлүг Чимис Күжүгетовна, коллективтин мурнундан изиг байыр чедирип тур мен. Бай-Тайга ажык, биче сеткилдиг, өрү чүткүлдүг, сонуургак, бүгү талазы-биле салым-чаянныг чонун чурту болгай. Ынчангаш солун-сеткүүл-биле харылзаалыг кижилер база ында арбын. Сүт-Хөл база ындиг. Редакцияга энне хөй чагаалар Бай-Тайга база Сүт-Хөл кожуундан кээр чүве. Ында силернин үлүг-хуунар улуг. Солун-биле хөй чылда харылзааңар ылаңгыя анык-өскенге езулуг үлегер-дир.

Бистин журналистеригис кожууннарга сургакчылап четкеш, ол үеде көргөн-билгенин бижип кээрлер болгай, а силер доктаамал ында чурттап-ажылдап турар болгаш бүгү байдалды эки билир силер, ынчангаш силернин сөзүңер, силернин үнелелиңер биске дыка чугула. Ам-даа солун-биле харылзааңарны үспейн, амыдыралчы материалдарны бижип туруңар, манаар бис. «Шын» солунун болгаш Журналистер эвилелин мурнундан силернин күш-ажылыңарны үнелеп, шаңналче дилег бижик, өргүдүлдү кириген улус бис, Чимис Күжүгетовна, харыызы удавас билдине бээр боор — деп, Артур Ойнар-оолович чугаалаарга, коллектив кижигүнери шупту адыш часкап деткиди.

Тываның Журналистер эвилелиниң даргазы Александр Шоюн база Ч.К. Адыг-оолга юбилейи-биле байыр чедирип, белээн тудускаш, чугаалады: «Шынап-ла, бүгү назыда солун-сеткүүлдү

суртаалдап, ооң чагыдылгазынга үлүг-хуузуң кирип деп чүве амыр эвес, аңаа сагыш-сеткилинден бердинген кижилер ону кылып чоруур. Силерни эки билер, доктаамал номчуп чоруур мен, Чимис Күжүгетовна. Көдээде ажилдап-чурттап, бижип чоруур бижикчилеригис — бистин езулуг идегел, бүзүрелигис. Оларның ажил-ижин үнелеп чорзуvus-даа, шаңналмактал арай хоомай болуп турарын билир бис. Бүгү-ле чүве акшатагериктин чедишпезинде, солун-сеткүүлдернин акшаландырышыкынының хирелиинде болуп турарын боттарыңар-даа билитур боор силер. Алыр акша-шалыңы эвээр-даа болза, солунчулар, культура ажилдакчылары чонувуска бараан боор дээр ажилдап чоруур улус-ла болгай бис. Силер үжен чыл солун-сеткүүл-биле харылзажып, бижип келген-дир силер, ол үениң дургузунда чеже чугула айтырыгларны көдүрүп, чеже кижилернин сеткил-сагыжын өөртпээн дээр. Шынап-ла, шаңнал-макталга төлөптүг силер.

Байырларыңар-биле бүгү-ле чүүлдерге чедишкенин, быжык кадыкшылды, өг-бүлөңерге ааскежикти күзедим».

Ол хүн чыылган журналистер ам кайы айтырыгже кол кичээнгейни углаза чогуурул, чүү чүве солун арнында чедир чырыттынмай турарыл дээр ышкаш айтырыгларны улаштыр чугаалашкан.

Үжен чыл дургузунда «Шын» солунга каш-даа редактор солушкан. Чимис Күжүгетовна оларның кизи бүрүзү-биле таныш, кады ажилдап чораан. Аңаа бадыттал кылдыр чамдык редакторларның болгаш журналистернин, чогаалчыларның ооң дугайында үнелелин маңаа кирип көрейн.

К-Э.К. Кудажы «Шынның» арнынга «Бай-Тайганың Чимизиниң сөөнери» деп чүүлүнде мынча дээр: «Чимис Күжүгетовна энне баштай «Тываның аныктарындан» эгелеп бижип эгелээр. Оон «Шынче» бижип турар апарган. Мээң эскергеним, Бай-Тайга кожуунда кады ажилдап турар

культура ажилдакчылары эштериниң дугайында бөлүк очерктери аажок амыдыралчы, солун. «Ачий-мааның чавагазы», «Аллеяда чурук», «Библиотекарь», «Угундан ус», «Ыраажы ава — Баку» деп очерктери дээр «Шынның» конкурзунга бирги черни-даа ап турду. Бай-Тайганың эрес-кежээ кижилериниң дугайында «Эремааның хүлүмзүрүү», «Степанның чылгызы», «Марияның Тожудан концерттиг аян-чоруу», «Сүге-Маадыр — Маадыр-ие» деп чүүлдерин чонга чоок, бөдүүн, чедингир дылда бижиттингенин солун арнындан номчуп танышкан мен».

Ч.К. Адыг-оолдун бежен харлаанында «Шын» солунга кол редакторлап турган В.Ф. Чадамба штаттан дашкаар корреспондентин мынчаар үнелээр: «Журналистиканың этиказын, негел-дезин чөптүү-биле сагып билер, туружу бедик бижикчи».

Хоочун журналист, уруглар чогаалчызы Керил-оол Экер-оол база солун арнынга Адыг-оолдарның анык өг-бүлөзи Тес-Хемге ажилдап-чурттап турда-ла танышканын, оон хөй чылдарда Чимис Күжүгетовна база Семис-оол Хертекович-биле эдержип келгенин кайгамчык чылыгы-биле бижээнин улуг назылыг номчукчуларывыс сактыр боор. Мындыг бижикчилеригис турда, Бай-Тайга биле «Шын» солунун харылзаазы кажан-даа үзүлбес.

«Бай-Тайга болгаш «Шын» солун» деп темага чүүл бижир дээр болза, хөй-хөй журналистернин, чогаалчыларның журналистика болгаш чогаал талазы-биле улуг башкылары чораан Багай-оол Салчакович Барба, Сарыг-оол Чалбыршович Салчак олардан эгелээр чугула. Бо кайгамчык салым-чаянныг, чонун сеткил-хөңнүн оттуруп, чагай, чараш чүүлдерге кыйгырып, эвилелдеп, алгап-мактап, негеп, сургап чорааш, чырык адын тураскаалга артырып каан акыларындал үлегер ап, солун ажилына сагыш-сеткилинден бараан болур бай-тайгажылар ам-даа хөй болуп, оларның херээн салгалдан салгалче уламчылаар дээрзи чигзиниг чок.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

АЪТТЫҢ ДЕРИН ХҮНДҮЛӨНӨР

Тыва чонун шаг-шаандан тура чараш чаңчылы — мөөрейлиг оюннары, мөге салыры, аът чарыштырары. Ынчангы үеден бээр шыңчызы-биле күштүг мөге шүглүр, чүгүрүк кулун маңнаарла турган дээр. Өске биче буурай чоннарга деңээрге, чаагай чаңчыларны бо хуңнерге чедир уттуп кагбайн, ойнап, мөөрейлежип чорууруvus кончуг чоргааранчыг.

Сөөлгү он ажыг чылдарда байыр-наадымнарга шүүлген улуг-бичии мөгелер, мурнаан аъттын ээзи база чадаг чарыштын тергиннери чиик чычаанныг чындыңнадып чанары чаңчыл апарган. Бо дээрге тыва Чазак көдээ ажил-ишчилериниң хей-адын чылдан чылче сергедип, күчү-күш кирип турары деп бодаар мен.

Мөге кижиниң күчү-күжүн, чүгүрүк аъттын дерин, бурунгу үеден бээр үнелеп, хүндүлөп чораан. Ынчалза-даа амгы үеде чамдык кижилернин мөзү-шынарының кудулаанындан мөөрейлиг оюннарга киржири безин солун эвестир. Ону чарышка шаңнал алган аъттарның ээлери билер боор. Чүге аът ээлери деп турарын маңаа тайылбырлаайн, мында будалчак чүлдөр-ле хөй. Ийн чүс, үш чүс

малдың аразындан мурнаан малдың ээзи машина алган хамаатыны чүү дээрли, адаарганчыг, чоргааранчыг-даа. А сөөлгү үш, дөрт, бешки черлерни ээлээр аът ээлериниң алган шаңналдарының чаржынчыын. Шаңналдарны изини-биле дораан тывыспазының чылдагааны мындыг. Чарыш соонда чон караанга мегелеп чарлап кааш, «шаңналыңар эртен кээр ап аар силер» дээр эрттирип каар. Дараазында чеде бээрге, алыр ужурулуг өртектиг белээн солун каапкан боор. Чижээ, узун хемчээлге үжен километрге чарышкан аъттын шаңналын көрүңер. Бо чылгы Наадымда Эрзинден келген Алим Хорлуунун кара адының шаңналын деңеп көрээли. Бирги чериниң ээзи машина алган болза, бешки шаңнал — бичии уруглар кедер спортчу хеп болду. Кандыг-даа улуг спортта шаңналмакталдың ылгалы улуг эвес турар ужурулуг, ону бөдүүн карачал малчын-даа кизи кончуг эки сайгарып билер. А.Хорлуунун шаңналының «улуунга» бодумнуң караамга, кулаамга бүзүрөведим. Шыны-биле чугаалаарга, өкпе-

лээр, соонда бир хүн спортчу хептин өртөөн сонуургап, Эрзинниң садыг-саарылга төвүнче кирип чорааш, көрдүм, чүс бежен рубль болду?! Чүгле бо чижекти алгаш көөрге-ле билдингир. А.Хорлуунун алыр ужурулуг телевизору азы соодукчузу кым-бир кижиниң бажыңын каастап тур боор. Байыр-наадым эртен соонда, бүгү маргылдааларның шаңнал-макталын чонга чырыдып, көргүзүп бижиир ужурулуг. Херек кырында байдал ындиг эвес. Арай деп кызып тургаш шаңналга чединген малчыннардан шаңнал харыылап турар улус кандыг-бир саазын документилер негеп, үе шөйүп тургаш, боттары аразында таарыштырып аарлар. Наадым киржикчизи ыраккы кожуундан кээрде кандыг-бир пенсия фондунун шынзылгазы азы ИИН-нин утупкан азы кылдыртып четтикпээр-даа болгай.

Нити көрүкчү чонун база бир чараш эвес чүүлү барын черле демдеглексеп тур мен. Хурешке-даа, аът чарыжының соонда-даа көрүкчүлөр бодунун чуртуңу мөгези азы ады шүгбээр болза,

баскылажыр чыгы тараарлар. Кым кандыг шаңнал-макталга төлөптүг болганын орта кым-даа билбес боор. Бо кончуг чараш эвес, хүндүткел чок ындиг чорукту чидирер болза эки деп бодаар мен.

Бо чайын Моол күрүнениң тургустунганындан бээр сес чүс оюн демдегелеп эрттирди. Бо байырлал кончуг улуг бедик деңелге эрткенин көрдүм. Чаңчыл болган 512 мөгениң хүрежи бо чылын база үш хүн дургузунда кончуг солун эртти. Хурештин төнчүзүнде Оцобайыр Авырганы Сумябазыр октааш, ары-биле шүгдү. Түңнелинде, Сумябазырга «Арзылаң атты тыпсырга, бүгү көрүкчү чон таарзынмаанын илередиң, чанар, чоруур хамаанчок моол мөгелерниң дээди шаңнал ады — «Авырга! Авырга! Авыргадан беринер» деп бүдүн стадион иштинде чон туруп келгеш, 10 хире минута алгыржырга, хары кизи мээң безин ыым кээй бээр чорду. Түңнелинде Моол республиканың Президентизи Н.Энгибазар чарлыын ола мун-мун көрүкчүлөр мурнунга өскерткеш, хүндүлүг дээди шолар

ат «Авырганы» тывысты. Көрүңер даан кайы хире чоргааранчыг, кайы хире чараш-тыр че? База катап дилеп каар чүүлүм — мөгелеривиске болгаш аът соодукчуларынга хүндүткелдиг болуулунар. Кол-ла чүүл — шаңналмакталында-даа эвес, ужур-чаңчыларывысты хүндүлээринде. Хөөкү малчыннарда чүү боор, чылда чаңгыс катап эң көрнүр байырлалы Наадымга белеткенип, бир ай бурунгаар аът-малының чанынга хонуп, оон бээр чүс-чүс километрлерни эртип келгениниң түңнелинде бо-ла-дыр.

Тыва Чазак бодунуң көдээ ишчилерин деткип, акша-хөреңгини харам чокка үндүрүп берип турарын ажил-ишчи чон билер. Күш-культура болгаш спорт агентилериниң даргалары малчыннарның шаңнал-макталына кичээнгейлиг болур ужурулуг. Бо талазы-биле тускай хемчег хыналдаларны шыңгы алырын чогуур черлерден дилээр-дир мен.

Султем ӨЛЗЕЙ,
күш-ажылдың хоочуну.
Эрзин суур.

ХАДЫҢ ХӨЛ

Сөзү болгаш аялгазы Дагба САНЧЫТТЫЫ

Allegro moderato.

Халыын изиг Кызылды
Халагдадып эгелээр.
Хадың хөлче дыштанып,
Халытканнар көвүдээр.

Кожумаа:

Хадың хөл
Хадың хөл,
Хадың хөл,
Кайгамчыктыг онза хөлүм сен.

Кожумаа:

Хадың хөл
Хадың хөл,
Хадың хөл,
Кайгамчыктыг делгем хөлүм сен.

Танды-Уула сынындан
Таваар сырын келгилеп,
Хову оьду чытталып,
Хондур-дүндүр айдызаар.

Кожумаа:

Идик-хевиң шывапкаш,
Изиг хүнге дөгенип,
Серин суглуг Хадыңга
Сергеп, эштип алыр сен.

Хадың хөл
Хадың хөл,
Хадың хөл,
Кайгамчык-ла дыштыг хөлүм сен.

КАРА-ХӨЛҮМ

Аялгазы Томас МОНГУШТУУ

Сөзү О.ЧАЧАЙ-ООЛДУУ

Дурген

Калбак ногаан эзимнерлиг
Кашпал сыннар хаажылаан
Алаш хемни кавайланган
Аржаан суглуг Кара-Хөлүм.

Балык-байлаң кемней бээрге,
Барган кижига магадай бээр
Барыын Саян чоргааралы
Барыксанчыг Кара-Хөлүм.

Эзим-кайттар аразында
Эмзиг оьттар айдыс чыттыг,
Эрээн шокар чечек-чимис
Эринн каастаан Кара-Хөлүм.

Сыын-мыйгак, буур-булан,
Сыннар тевер аргар-телер
Кодан малга холуй оьттаар
Кончуг байлак Кара-Хөлүм.

Амыдырал айтырыглары

БИРЭЭЗИ ӨСКӨЗИНГЕ ДУЗАЛААР

Чоокта чаа Кыдаттан Иркутск таварааш, орук ара Тывага келгеш барган америк аалчылар Грег Мут биле Даглас Ричардсон дыңнакчылап келген дыка хөй чон мурнунга чоргаарал-биле «Мен алкоголик мен!» деп боттарын таныштырганнар. «Ынчалза-даа сөөлгү 28 чыл дургузунда чаңгыс дамды арага амзап көрбедим» дээн сөстөрүңүз соонда эгезинде чиктигизине берген улустуң шырайларыңга хүлүмзүрүг чайгаар тыптып кээп тургулаан.

Ийе, Чазактың болгаш республиканың Кадык камгалал яамызының тускай чалалгазы-биле келген америк аалчылар иелээн 20 ажыг чыл бурунгаар алкоголиктер турганнар. Арага-же бажын супкаш, чоок кижилерин, ажил-хожул, бажың-балгат, бүгү-ле үнелиг чүүлдерин оскунуп алган турганнар. Грег кадайыңга үндүр ойтаттырып алгаш, машиназының иштинге элээн үе дургузунда чурттап келген. Олар боттары арага ишлейн баарын байгы сеткилинден күзеп-даа турза, алкоголизм бодунуң бжыгы аспаанда кирген олчазын салыксаваан. Ынчангаш эртенги хүнге, бодунга бүзүрели чидип, амызын боду үзеринге чеде берген турган үеде оларга анонимниг алкоголиктер нитилели холун сунган. Ук нитилелдин ажылының кол утказы бир алкоголикке өске алкоголик дузалажыр, ынчангаш арагың аспаандан бот-боттары демнежип тургаш уштунарын кызыдар. «Алкоголиктер дээрге багай кижилер эвес, а арагы улус-тур. Силер диабеттен, рактан араан улустардан эгенип-човавас болгай силер. Оларны эмчиге чедирер силер. Ынчаарга алкоголизм аарыындан качыгдап турар улус база арагы улус-тур. Олардан эгенип-ыткан керээ чок» деп нитилелдин төлээлери чугаалап турарлар. «Арагадан адырларыңче бирги базым – бо хүн арага ишпезин шийтирлеп алыры болур. Эртен та чүү болур, а бо хүн 24 шак дургузунда туттунур ужурулг. Нитилелге келиримге, мени бир дугаар 24 шак дургузунда ишпезин оралдажыр, ол үе дургузунда бир эвес ижиптер болзумза, чүү болурул деп доктаамал боданырын сүмелзэн турган. Белен эвес, а дыка берге болган. Оода бир дашкадан аптарын дилеп турган мен. Мен ышкаш алкоголик кижилер мени оода 24 шак эрте бээрге бир дугаар дашканы ижерин сүмелзэннер. Оларның сөстөрүңүз аайы-биле бир эвес бир дашканы ижиптер болзумза, ийи дугаары херек апаар, оон база... Адак сөөлүңде 40 дугаар дашкага келгеш, анаа-ла ужуп калыр мен дээрзин боданып эгелзэн мен. Ынчангаш оода бо хүн ишпес деп шийтирлээн мен. Ынчангы 24 шак ам 20 ажыг чыл дургузунда уламчылап турары ол» деп аалчыларның бирээзи бодунуң төөгүзүң чугаалап турган. Анонимниг алкоголиктер нитилели боттарының ажылын чүгле арагадан качыгдаан болгаш оон эттинерин

сеткилинден күзеп турар кижилерге дуза чедирери-биле кызыгаарлап турарлар. Оларга кандыг-даа күрүңден, шажын-чүдүлге, политиктиг партиялардан деткимче херекчок. Чүге дизе, нитилелде кандыг-даа углан-нышыңыл, политиктиг бодалдар, эртем-шинчилел ажылдары чоруттунмайн турар. Кол ажил – алкоголиктерге дузалаары. Ол-ла. А арткан ажилдарны бистен аңгы күүседир ужурулг улус бар, ажырбас деп нитилелдин кежигүннери санап турарлар.

Аалчылар Тывага 3 хүн дургузунда барык-ла дыш чоокка ажилдааннар. Республиканың Кадык камгалал яамызының сайыды Б.К.Күдерек-биле, республиканың нарколог болгаш өске-даа мергежилдиг эмчилери, социал ажилдакчылар, корум-чурум тудар органнарның ажилдакчылары дээш, бөдүүн чон-биле база ужура-жылгаларны чоруткулааннар. «Анонимниг алкоголиктериниң» онза сонургалын республиканың наркология диспансериниң чыдар салбырының аарыг улустары-биле ужура-жылга оттурган. Аарыг улус эгезинде келген аалчыларны шала соок, сонургал чокка уткуп алган-даа болза, чоорту оларның аразыңга солун беседа тургустунуп келген. Албан езузунуң эмчилери-биле катаячоруткан ужуражылганың соонда, аалчыларның дилээ-биле аарыг улус-биле тускай ужуражылгаларны база катап организаастаан. Бо ужуражылгаларның соонда оода чамдык аарыг улустуң сеткилинге алкоголизм-биле демисежир деп шийтирлеп тургустунуп келгени чадавас. Ынчангаш эмнелгеде чыдар улуска келир үеге идегел, боттарыңга бүзүрел тыптырыңга ук ужуражылгалар дузалаан дээрзинге ынанып каалыңар.

Россияда 300 хире «Анонимниг алкоголиктер» нитилелдери бар. Сибирьның регионалдыг төп офиси Иркутскиде турар. Оон аңгыда чоокка-кыдан Улан-Удэде база тургустунган. Кыдатта бо ажил элзэн шапкынчы берген дээрзин аалчылар чугаалааннар. Бо ужуражылгалар чыл эгезинде республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы А.Ш.Бодур-Ооржактың Америкаже «Алкоголизмниң профилактиказы» деп программага киришкеш келгениниң түңнели деп болур. Айтырыңы Чазак деңгелинге чугаалажып көргөн болгаш арагаалаашкыңга удур демиселди күштелдирер, «Анонимниг алкоголиктер нитилелдериниң» арга-дуржулганын Тывага чорудуп көөрү шийтирлеттинген. Ынчалза-даа алыс кол базымны алкоголизмден араан улус боттары кылыр ужурулг. Бо нитилелдин ажылының кол угланышкыннарын сонургаар улус республиканың наркология диспансеринден билип ал болур аргалыг.

Надежда САТ.

Олчазы чүгле...

«Саяны» дээр ойнаар залга ийи дакпыр өлүрүшкүн дээш улус аажок хөлзеп-дүвүрзэн, шагдаа ажилдакчыларыңга безин чиртим херек болган. Мону ажыдарын иштики херектер сайыды Виктор Лесняк бодунуң контролюнга тудуп алгаш, ажилды башкарган.

Иштики херектер ажилдакчылары янзы-бүрү байдалдарны хынап, өөренип көрүп, уйгу-чылдын чок ажилдааннар. Кем-буруу чок аныяк кижилерниң амызыңга дерзиизи-биле четкеннерни тывары бистиң кол хүлээлгевис болур деп олар санап турган. Ол кончуг улуг ажил хилис барбааны өөрүңчүг.

Сентябрь 8-те шагдаа ажилдакчылары 18, 19, 21 харлыг кайда-даа өөрөнмейн, ажилдавайн турган дерзи үлгедикчилерни туткаш хоруг-

даан. Кижиге дүрүзүн ышкынган ол амытаннарның олчазы чүгле ап чооруу телефон болгаш 80 рубль болган.

Тыва эки турачылар кудумчузунда турар ол ойнаар черге ийи харлыг уруглуг 22 харлыг Элика Ооржак биле ТКУ-нун студентизи 21 харлыг Эдуард Нурсат олар ындыг коргунчуг халапка таварышкан. Кижиге тыныңга четкеннер чогуур кеземчени алыр дээрзинге идегээр алаар.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Сарыг шажын

Бурунгуларывыстың шажын эртемниң бир херечизи — Ыдыктыг Мани-Хүртү тудунга хоор чоннуң кошкул өргүлү хүнден хүнче үзүктелбейн турар. Чүгле акша эвес, чүү херек болдур чүдүлгелер дузалап, буяның ишти делгередиң турар.

Буяны үлегер

Чазактың даргалары чагам дивейн, чайлыг үези кызыы-даа болза, янзы-бүрү аргалар-биле буянын база чедирип турар.

Тыва Республиканың Чазак Аппаратының удуртукчузу Оюмаа Лопсан-Сереновна Сегбе машина-балгат-биле төөгүде балалбас буяны бүдүргөн. Тыва Чазактың чолаачызы Сергей Васильевич Даниловтун буяны бүгүдеге үлегер.

Россияның федералдыг албан-бүдүрүлге черлериниң даргаларының дузасы тулган. Чижээ, полковник Алмазов Рамиз, подполковник Виталий Блинов оларның холунда буян бүдүрүп турарлар Менди Лазович Монгуш, Долаан Владимирович Хунажык, Орлан Чеченоолович Ооржак, Эдуард Дадароолович Балдан, Аяс Айдарович Серен хүнден хүнче кара дерин үндүрүп, улуг үлени үлөжип турар.

Өг-бүлөзи-биле кээп, өөрүңчү дуза кадып турарлар база бар: Павел Михайлович Тапшыпан (педагог директору), өөнүң ишти Ольга Дмитриевна — педагогика болгаш психология факультетиниң деканы 5 тонна элзезини кууларинге дузалашкан.

Саяна Долмышевна Кууларлар, оолдары Омак (8 класс, №1 школа), Омак (5 класс, №1 школа) тудугнун таңныылын эртен-кежээ кээп, акшарып-чемгерип турар. ПУ-1-ниң улуг башкылары Чечекмаа Бады-Байыровна Донгак, Татьяна Чымбаевна Куулар база №15 лицейин 8 «е» класының өөрөнчү Артыш Донгак элзезин ажилыңга дузалааннар.

Тываның күрүне университетинде аш-чем бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Долзат Педеевна Ондар тудугжуларны тулган чемгерип, бо болгаш келир төрүмдериниң буяның үлөзүн бүгүдеге шаңнап турар.

Николай КУУЛАР.

Кызылдың эмчи училищезинге «Эмнелге херээ» мергежилге билин бедиткени дээш Татьяна Доржувна СЕВЕКПУТУҢ адынга 2003 чылдың апрель 4-те тывыскан 1756 сериялыг сертификатты күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ачавыс Дартан-оол Кара-Күскевич ДОНГАК-ТЫ сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүзүп, бистиң ажыг-шүжүвүстү деңге үлешкен ырак-чооктан келген төрөлдериңизге, кудаларыңызга, эш-өөрүвүске, кожаларыңызга, бүгү чоңууска улуг-биле четтиргенивисти илереттивис.

Чоок кижилери.

Бистиң эргим, ынак ачавыс, акы-вис, дуңмавыс Эдер-оол Мандакович ООРЖАК август 25-те айылы-халапка таварышкаш чырык өртем-чейден чарлып чоруткан. Ачавысты сөөлгү орукче үдежип, материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедирген ТР-ниң Чазаның Даргазының Канцеляриязының коллективинге, төрөл чоңууска, эш-өөрүвүске четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ишти, кады төрзэннери, ажи-төлүндөн.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазара.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөрөдиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кездээ ажил-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8331. Чагыл 112.

АГАР САНЫВИС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агенттигениң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айгыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харышпаар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

e-mail: shyn@tuva.ru